

84
2-96

ЖОҒЛИ ХҲШБОҚ

ТАҚДИР ҒАРОЙИБОТЛАРИ

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предельных
выдач _____

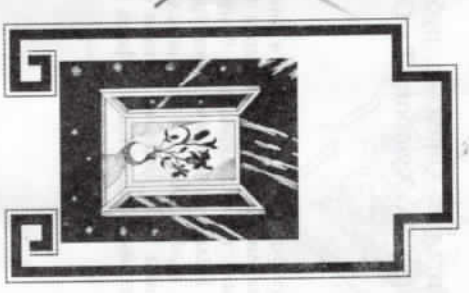
4.03.22
10.10.22

--	--

ЖОВАН ХУШБОҚ

ТАҚДИР ҒАРОЙИБОТЛАРИ

Ҳуқоқлар, нубуцуслик мақолалар,
агабий ўйлар

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIN VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

TOSHKENT "O'ZBEKISTON" — 2010
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIN VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

84 (5ʻ)6
X-96

Хушбўқ Жовли.

Тақдир фаройиботлари: ҳикоялар, публицистик мақола-лар, адабий ўйлар / Ж. Хушбўқ.-Т.: O'zbekiston, 2010.
160-б.

Отам — Саттор Хушбўқ ўғли хотирасига бағишлайман.

Ҳаёт халқиша кизикарди, фаройиб воқеаларга бой. Халқимиз иж-тимий-сиёсий ҳаётининг турли давраларида бунга истаганча дала-лар келтириш мумкин. Қўлимиздаги китобдан ўрин олган ҳикоялар, публицистик мақолалар, адабий ўйлар, буюк шахслар ҳаётларида ажаб-товур эпизодлар, ўзбекининг олис кишлови Истара одамларининг фаро-йиб турмушига оид ханомалар ҳам сизни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

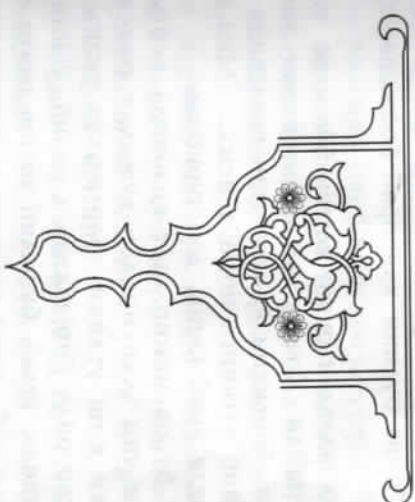
ББК 84 (5ʻ)6

ISBN 978—9943-01-508-1

© «O'ZBEKISTON» NMU, 2010

ЮРАГИНГДА ЧЎҒ БОРМИ?

(Ҳикоялар)

ҲАЙРОНУ - ДОА

Шаҳарга яқинлашганимизда нафасим қайтиб, негадир бўғида бошладим. Юз-кўзимдан тер қуйилаверди. Ошпоқ кўйлагим ёмирида қолгандай жикка ҳўла бўлди.

— Термиз деганлари дўзахнинг ўзи экан, — деди "Москвич"нинг рулини хансираб бошқараётган Сардор ака.

Ёши элликлардан ошиб кетган бўлса-да, сира чарчадим, демайди. Ҳозир ҳам саратоннинг энг иссиқ, кўёш бутун борлиқни қовураётган палласида костюм, шалпа кийиб олганига нима дейсиз... Мен бўласам... бир кўйлақда ёниб кетай, деб турибман.

Девдай бу одамнинг ҳаёт қозонида қайнаб, роса чиниққани чин. Кўп йиллар хўжалик раиси бўлди. Мана, икки киш ўтдики, фермерлар уюшмасининг каттаси, ҳар ойда бир шаҳарга келиб, ўзининг тили билан айтганда, ўтлаб, бўшалиб кетиш одати бор.

Бутун эртадаб туман газетаси муҳаррирининг топшириғи билан бу одам ҳақида очерк ёзиш учун учрашган эдим: "Юр, сени шаҳарга ўйнатиб келай", деб кўярда-кўймай мана бу ёққа олиб жўнади. "Ҳа, шопир ҳаё суриб қолдинг", — деди елкамга харидай кўлини ташлаб. — Нима, шаҳарга бориб, қандай китоб олсам экан, деб мянгни кавлаштиралсанми? Ҳалиям китобхўралигинг жойидан қимирламай турибдими ё сенгам ҳудо эс бериб қолдимми?"

Беш-олти йилдан бери танишганимиз учун мента ана шундай ҳазиллашиб кўйдиган одати бор.

— Э, Сардор ака нимага тергайсиз? Сут билан кирган қон билан чиқади, деб айтмабмидингиз?

У менинг кийимимга, юз-кўзаримдан оқиб турган терга бир зум тикилиб турди-да:

— Е шопир тушмагурей, сен мингта китобни сич-қондай еб ташлаганинг билан иссиққа бечидам бола экансан-ку...

Сардор акага қарадим. Беўхшов қалласидати шалпа унинг бошини янаам каттароқ кўрсатиб турар эди. Қон-қора юзи ялтирайди. Терлагани унчадик билганиманди.

— Ука, биз ҳар кун эртадаб ҳам, тушда ҳам, ёз қалма нарсани жигзанақ қилиб қовураётган маҳал ҳам томорқада бир соат-икки соат кетмон ёки бел билан тимирскиланиб пискулатура кип турамыз. Одам ҳам трактордай тап. Қимирлаб юриб, ҳаракат кип турмасанглаб кетадйёв.

У тап ҳалтасини очиб кўйтанича тўғри ўзи ўртанган шаҳар меҳмонхонасига бошлаб борди. Худди отасининг ҳовлисига киргандек ҳафсада билан меҳмонхона дарвозасини очиб, "Москвич"ни ичкарига тўхтатди.

— Ҳой, Каромат синглим, ишинг миҳдайми? — деди Сардор ака меҳмонхонага кириб бориши билан худди қувириққдай ясанган-тусанган, ўзига эринмасдан зеб берган семизгина жувонга.

— Ҳу, келинг раис бобо. Нима бола, трактор яна заглаб қолдимми? — деди жувоннинг ошпоқ, бўялган салқин юзига табассум югуриб.

Ўзи олис бир Истара қишлоғидан келган, чангта-терта ботган барзанги одам бўлса... Нега бу кишига бунчалик ўлаб-тирилиб ятоқдоялпти? Худди қачондир дунёдан ўтган отаси тирилиб келгандай ўзини кўярга жой тополмай қолди бу жувонни тушмагур...

— Ҳа сингилгинам, нимасини айтасан? Айтилати пўк сира. Қамшир қариб-чириб қолди. Инкиллаб, бир кун сов бўлса, ўн кун бола ташлаган совлиқдай турулмай қолди уққафар...

— Сараор ака, ўзингиз кўрган ҳампшаги дам оладиган йитирманчи хонага кираверинг, мана калит.

Жувон менга караб илжайиб кўйди-да:

— Бу киши отангизми? — деди секингина.

— Йў-ўк, отам эмаслар. Фирт кўнирот. Мен бўлсам бойсунни тожиклардан...

Жувон йўрғалаб Сараор аканинг хонасига кириб кетди.

Тавба, кишлоки барибир кишлокилигини ташламас экан-да. Сараор ака ҳудди энасининг уйда ўтиргандай бакириб-чакираб эди.

— Сингилгинам, менга сад ўттиздан ошганим бўлаверди. Лекин, ҳу анави коридорда турган бойсунни олифта шеригимга асоврок тойчоқ топиб келсан. Уам бир кўриб кўйсин ҳаёт қандай бўлишини. Ўзи бу дунёга келиб топлани тўртта китоб бўлди шир бачанинг.

Жувон мени эртақлардигидай безатилган хонага бошлаб кирди.

Эх, ҳақиқат бор экан-ку. Роса терга ивиб кетган эдим. Мана бу совуттиччи қаранг. Ана яшашу, мана яшаш... Бизам юрган эканмизда дунёга келдик, умр кўришмиз, деб. Ҳудди ситирхонага ўхшаш жойда тиркичилик ўтказиб.

Шу аснода ўзим яшаб юрган ховли ҳудди фариб бир отхонага ўхшаб кетди кўзимга. Нета мана шундай жаннатмакон ховли-жойлар бизнинг пешонамизга ёзилмаган экан-а?

Тердан шалаббо бўлиб қолган кўйлатимни илтича кистириб кўйдим. Шимнийм диванга отиб юбордим. Майканинг терини сикиб, ёйиб кўйдим. Ечиниб бўлгач, диванга ўзимни ташлаб юбордим.

Тердан ачиша бошлаган кўзларим чарақлаб очилгандак бўлди.

— Мана буни ҳаёт деса арийдай!

Ўрнимдан салтиб турдим, душнинг тагига бордим. Ҳали ёшим ўттизга кириб ҳам бунчалик ҳузур қилмаган эдим. Тавба, Қизирикда баъзан ичишта бир қулуғум тоза сув топилмайд-ю, бундай мазза қилиб

қулагани қайда дейсиз? Тоҳида зовурнинг шўр суви-ни ичишта ўраниб қолган одам шаҳарда шундай жаннат жойлар борлигини билмас эканман.

Қорда ётганимниям бутунлай эсдан чиқариб, ярим-контон, Аннонда чўзилиб ётавердим. Ўзим билан олиб келган дон Тоастойнинг "Иқронома" китобини не-йини мартадир яна ўқий бошладим.

Қанча ётганимни, китобнинг нечанчи саҳифасини ётганимни унча билмайман, бир маҳал нимадир ширарадан Тавба, бизнинг уйдагидай бу ердаям сиксон бешининг, деган фикр кўнгалмадан ўтди. Шитир-ши-тир қалган тарафта қаратим ҳам келмади. Бироздан кўнги нимадир тарс этиб кетди. Қизик, бу ерда мендан бешта яна ким бор, арвоҳми? Ўзимни тутта олмай, сап-ниг ўрнимдан турдим.

Еттод динда узун бўйли қиз туради. Бунчалик да-роқ бўлмаса? Шимийм борми? Ё тавбандан кетай... Ҳан ўтирилиб қаради-да, жилмайиб кўйди.

Ўзим бино бўлиб, бундай чиroyлисини учратма-ган эдим. Ҳудди рассом атайлаб расм-одам яратгану, нин оламда нўноқ, фаросатсиз томошабин каби сер-рениб турар эдим.

Қиз бетартиб сочилиб ётган газеталарни тахдай ёттирдим.

Мен бўлсам, бу даҳзалик, ўткинчи ҳолга кўла сикта-гандай яна китоб ўқишни келган жойидан бошлаб ибордим.

Сениб турибман, қизнинг нима биландир андар-ни бундан нияти бор.

Чопнакни стоанинг у бошидан-бу бошига кўйди. Чилани тушириб юборди. Синдим, у ёғини билмай-ни, қарс этиб кетди.

Ўнинг нима қилаётганини кузатиш одобдан эмас экан қандай қилиб бировнинг қизига ҳудди одам кўраганидай бақрайиб караб тураман? Турса туравер-син Мюнга нима?

— Бирор тап сўрамоқчимидингиз?

Ўнинг хонадан чиқиб кетмай турганига хайратим ниним ортаётган эди.

Тайинди бирор юмушши бўлмаса нима қилади бу ерда ўрадашиб?

Нимагадир жимгина, хуади тилдан қолгандек қакка-ийиб тураверди. Ҳатто кўнглим учун бир ониз мингир-лаб кўйишимиз ўзига эп кўрматгандай.

Ярим соатлар ўтди чамаси.

Қиз шахт билан ташқарига чиқиб кетди. Қанча вақт ўтганини билмайман. «Икромнома» китобини ярим-гача ўқиб бўлгандим, шекилли, Сараор ака югуриб олдимига келди. Семиз, барвақта кишининг яримданюч ҳолда юришини биринчи марта кўришим эди. Сараор аканинг хансираб, зўрға нафас олиши мени хайрон қолдириди.

— Ў шоир бола, йипитмисан ўзи? Мен бир хотин билан ётгандим. Устима администратор бостириб қириб борди. Ҳа, нима гап, эсингни еб қўйдингми, син-тилгинам, десам, у мента еб қўйгудай қаради. Ўн сак-кизга кирган, хушрўйгина арабга ўхшаш қизни юбор-гандим. «Ҳеч бўлмаса бир марта «яхши» гаплардан ай-тиб ҳам қўймади-ку», — деб ҳалиги қиз администраторнинг олдига йиғлаб ўтирибди. Ҳей шоир, дади бўл, сенда бирор нарсa бoрми ўзи?

Жон-поним чиқиб кетди.

— Ҳе уйкафарнинг акаси, Сараор ака, нимага мени ҳақорат қиласиз? У қиз стол ёнида турди-турди. Мен-га бирор тегажоқлик қилган бўлмаса? Мен каердан билай унинг ичига дарди борлигини?

— Гапни қалта қил. Журналистман, деб лақиллай-вермай амалий ишта ўт. Юратингда сав-пал чўе бoрми ё...

Сараор ака мента насихат қилиб чиқиб кетди. Бу ахволда бутун шахарда уни иснодга қўйишимни, киш-лоқдан келганаар хотиндан баттар дагга бўлади, деб гап чиқаришини қайта-қайта тайинладим.

"Икромнома"ни олдим-да, ётавердим.

Бироз ўтиб, яна нимадир шитирлагандек бўлди. Сав вақтдан сўнг чойнакнинг стол устига тақ этиб қўйил-гани эшитилди. Қарасам, ҳалиги узун бўйли яна сер-райиб турипти.

Китобнинг энг қизикарли жойини ўқийётган эдим. Шундан бўлса-да, Сараор аканинг қаттиқ-қаттиқ сўки-ниб, гапириб кетгандарини эслаб, ўрнимдан қўзғал-дим.

— Исмингиз нима?

Қиз хуади ток ургандай сесканиб мента қаради. Унинг тикилишида шундай жозиба бор эдики, қан-дайдир хуэрубахш тўйгу бутун вужудимни қоллаб олади. Қизимлари ярашган, хуади атайин безатилгандай. Ёзувда қиз атласда янаям чиройли кўриниб кетар экан. Менини айтди. Ойжамо.

Тикилиб туравердим. Аввалга роса рўйхушлик бер-май, хуади кераксиз буюмдай муносабатда бўлганим-га рағжитган кўринди. Энди сав чиройи очилган, оқиш юнлига табассум югурган эди.

— Нечанчи курсда ўқийсиз?

У менинг астойдил турунг қилмоқчи эканлигимни сезди, шекилли, илтифотимизам кутиб ўтирмай сту-ла чўқди.

— Бу йил битириб кетаман.

Қиз ҳалиям бетонасираб, қиска-қиска жавоб бе-ринини иттилар, кўзини қоплаган сочларини силжитиб кўнр, керилиб, ноз билан гапира бошлаган эди.

Афтидан, у менинг яқинроқ ўтиришимни хоҳаёт-ган эди.

Асалида, ўзим ҳам унинг олдига бориб, нимадир де-моқчи, ҳеч бўлмаса бўса олмақчи эдим.

— Бериброк келинг, сизни еб қўймайман...

Қизнинг гапи юратгимни тешиб кетгандай бўлди. Қанчалар гузал бўлмасини ошқора илтифоти... ўзини менга олишга уриниши... Таваб, бетона эржакака-я. Гап-ларин дадида-ку?

Албатта бориб ётиб олдим. Яланғоч ҳолда, бунинг устига гузал бир қизнинг олдига тилим қалимлага кел-май қолди.

Уям индамай ўтираверди.

Ўринимдан турдим-да, шимимнинг чўнтагидан ўнта мингтамакин аямасдан чиқариб бердим. Шаҳарга кела-ётганимда беш-олтита янги китоб олиб кетишни ният

килтандим. Нима қилай, мана шу қизга насиб этган экан-да...

Қиз кийимларини ечди. Уни томоша қилдим. Опток бадинида тараётган хушбўй хид унинг покизалигидан далолат берад эди.

Нима дейишимни билмасдан яна ётиб олдим.

— Энди менинг оёқ-қўларимни яхшилаб ўкалаб қўй.

Қиз шахт билан ишта киришиб кетди. Мулоким қўллари билан зирқираб оғриётган оёқларимни, баданимни бошдан-оёқ ўкалаб чиқди.

Бунчалик ҳузурбахш ҳаволатни яна қаердан топиш мумкин! У энкайиб, чамаси бир соатлар мобайнида томирларимга қайта ҳаёт бахш этди.

Диванда қимирламай ётавердим.

Қиз бўлса ҳаяжонланар, мента талпинар, ниманидир баҳона қилиб, ўшиб олгиси келаётгандигини сезиб турардим.

Яна "Икромнома"ни варакдай бошладим. Китобнинг охирти саҳифалари шундай ҳаяжонли, эхтиросли эдики, бутун вужудим жунбушта келди, бунчалик даззатни ҳеч қачон ҳис этмаганимни англаб турардим.

Қиз на кийинишини, на шу яланғоч ахвода туравершини билмай икки ўт орасида қолган эди. Худди ҳайвонот боғидаги маймунни томоша қилгандай бемавоҳ, ёнида ҳеч қим йўқдай чўзилиб ётишимни кузатиб туради.

У стоа устида турган егуликлардан тановул қила бошлаганини сезиб турардим.

Газантан сувниям олиб ичди. Яна чойнакни тақиллатиб стоанинг нариги четига қўйди. "Уҳ, ўлкафарининг ўғли Толстой, динга бунча берилиб кетмаса?" "Икромнома"ни ўқиб тутатаёзди. Агар биров ҳалак бермаса то қоронғу тушунча шу миттигина асарни охиралиб қўйишим турган гап эди.

— Мени музейдаги экспонатдай томоша қилишга чақиртиртганидир, акажон?

Унинг овози нечоғлик кўнғироқдай майин эшитилмасин, тошга айланиб улғурган юрагимни эритишга

қарайи етмас эди. Гаплари ёнгинамдан, атиги бир метр наридан эшитилаётган бўлса-да, худди дунёнинг на-ринги четинда туриб сўзлаётгандек аранг эшитилар эди. Ё тарба, мента хафа бўлади? Пулини тўлаб қўйган пуласи, шадмасдан, марҳамат қилиб чиқиб кетаверишарми? Нима қилади бу ерда ивирсиб менинг оғриган бошимни қотириб?

Қиз қоронғу лол эди. Нима қиларини билмасдан бир яланғоч ётган мента, бир диванда сочилиб ётган кийимларига тикилиб қолган эди.

Никомт маррага етиб келдим. Сўнги саҳифани ҳам яна тугатдим. Энди бемавоҳ у ёқ-бу ёққа қараб, бош-ка юмушлар билан андармон бўлаверсам арзийди. Аммо... нима иш билан? Ҳеч бир ҳаракатга қўлим бормас эди. Китобнинг ширин асалини сипқориб юбониб, унинг таъминини яна шуурим ҳис этиш билан банд эдим. Ҳатто ёнимдаги қиз мента мўлтирабгина, нимаданлар умидвор бўлиб қараб турганини ҳам унутаёзган эдим.

Қани қизгина, энди ховани бўшлатиб қўйсантиз қил бўлаверди.

У мента арвоҳга қаратгандай бақрайиб термулиб қолади. Наридан қўллари катта-катта бўлиб кетгандек туюлади. Бир мента, бир диванда ётган кийимларга термулгани-на нима қиларини билмай гарангсиб тураверди.

Вироздан сўнг тўё хушга келган каби дивандаги кийимларини апила-тапила йиғиштиришга, кийинишга тушиб кетди.

У мента ўқрайиб қараб туради. "Тарба, мен унинг яна нима истайди менадан?"

Қиз кийиниб бўлгач, стоа олдига қаққайиб тура-верди. Наридан қўллари куйилаётган ёш юзидан шиммонч думалаётгандай туюлади.

Энди мента қаратиси келмас, фақат эгик бошини кутармасдан мунғайибгина турган эди.

Қўлимни атайин юмиб олдим. Ўхлаётган кишидай янагина ётавердим. Унинг бу ердан тумдон бўлиши-ни кутиб турганимни наҳотки англаётган бўлса?

У қачон чиқиб кетганини аниқ билмайман. Қарасам, хона бўм-бўш эди.

Ўрнидан турдим. Атрофни томоша қила бошладим. Коридордан Сардор аканинг бақиргани эшитилди.

— Ҳа шопир, мазза қилдингми? Кетдик. Китобингни қишлоққа ўқийсан, энди...

А Л А М

Унинг аъзойи бадаани қақшаб оғрир, худди ҳозир юраги сугурилиб кетиб, жонидан мосуво бўлаётгандек туюлганди. Қандайдир куч уни кекирдагидан маҳкам бўғиб тургандек овози ҳам гиша бўғилганга ўхшар, оғзини очиб бирор сўз айтиш деса тили танглайига ёпишиб қолгандек садо чиқмасди. "Тавба, туш кўра-япманми? Нахотки тушларим шунчалик адоқсиз, чеки-чегараси йўқ?"

Лекин... ҳаммаси тушида эмас, ўнгига содир бўлаётганини сезиб турар, кўнгли беҳузур бўлиб, қандайдир вулқонми ё баҳайбат бир илонми бўғизидан отилиб чиққудек бўлаётган эди.

Қанча ётганини аниқ эслай олмади. Бир маҳал кўзини очса ёп-ёруғ хонада, кент-мўла диванда чўзиллиб ётар эди. "Ёпиримей, бу ерга қандай келиб қолдим? Кимнинг уйи бу?"

Кўзи ўзига бўйсунмас, сад очилиб, яна юмиллиб кетаётгандек эди.

Олазарак бўлиб атрофга аданг-жаданг кўз югуртирди. Стол усти безатилган: тандир кабоббар, коньяклар, турли ичимликлар, салатлар... Санови йўқ егуликлар стода бетартиб сочилиб ётарди.

Жарқин яна оғриқнинг зўридан инграб юборди. "Воҳ жоним, нима бу — мени бўғаетган арвоҳми?"

Ўлкаси бўғизига тикилиб қолгандай зўрға нафас олар, кўзини қанчалик кўп юмса оғриқ бироз псайтгандек туюлаверар эди.

Қанча ётганини эслаёлмади. Яна кўзгалмоқчи бўлиб кўлларини диванга тиради. Аммо, ҳеч наранни ула-

мади олмади. Тавдаси бироз кўтарилибди, яна ҳолсизланиб ётиб қолди.

Кўзи тиниб, хатто атрофга қарашга ҳам мажоли етганини сезаётган эди.

Бир маҳал беҳосдан кўзини очди. Нимадир вулқондек оғиздан отилиб кетди. Ошпоқ чойлаб тўшалган дивоннинг усти Жарқин қусиб ташлаган нарсалар билан тўлди.

Хонани бир зумда сасдик ҳид қоплаб олди. Жарқин дивон устига қараб туриб "Ух, ўладим-а, мени кийинки алоқаб ётган мана шу дардисар экан-да", деди кетган нарсаларига тикилиб қолиб.

Бире ёрилиб кетай деб турган бошидаги оғриқ бироз псайтгандек, кўнгли айланиш чекингандек, бўғизини маҳкам чирмаб турган илон қусик билан бирга тушми кетгандек бирданга "ух" деб юборди.

Ҳа, Жарқиной, турдингми? Ассалим... — деди шивдан ирмиланчоқ кириб келган Хайрулла бўйс (унга шивондагилар ҳам, дээрли ҳамма шундай деб ном қўйишганди).

Бу ерга қачон... келиб қолдим?

Хайрулла бўйс шундай қаттиқ қулдики, қатта хонада ёлғиздан зангиллаб, худди момақадароқдай тундириб кетди. Олтимини уриб қўлганига қарамай овози ағриғаб чиқадиган бу бобой қулгидан ўзини тўхта-татмас эди.

Жарқиной, кеча бу ерда сеннинг йигирма уч ёшга бўлган кўнглинги нишонладик. Бозордаги жами ошхоналару бардларнинг шефлари, бўслари келиб сени табдиллашди. Ана дабдаба-ю — мана дабдаба. Домининг йигида "Нексия"лар тўлиб кетди. Сендек навниходнинг туғилган кўнгли йигирмата-ўттизгача "Нексия" келатганини қишлоғингилар эшитса хайрон қолганини юрати ёрилиб ўладиев. Бозордаги шаликчи, сомончи, хатто ман-ман деган шеф поварларам зингилаб отиб келишди.

Сен бўласан... Ярим кечага бормасдан кайфинг ошиб қолди. Ничево. Ҳади сен энди минигиша ўргатилганди

тойчоқсан. Қирчани от бўлганиндан кейин бундай зиёфатларга кўникиб кетасан хади...

Ғира-шира эсдай бошлади. Бошини чангалаганча хаёлга чўмди.

Жаркин қишлоқдан келганидан бери олти ой ўтган, аммо ҳалигача бунчалик бўлмаган эди. "Нима бало худо урди мени, кўп ичиб юбордиммикин?"

Шунча ёшта кириб умида биринчи марта туғилган кунини нишонлаши эди. Буням ўтказиш хаёлида бўлмаган. Ҳатто эсида нам чиқиб кетган. Фақат Хайрулда бўсининг қистови билан Юнусобода деҳқон бозори ичидаги кўрмисизгина ошхонанинг унча-мунчани назарита имайдиган дастурдари уни қистовга олишди. "Ҳа, Жаркиной, мана Тошкентга ишта келганинг-таям олти ойдан ошдией. Ҳеч очилиб-ёзилиб ўтирмаймиз. Бутун кечаси туғилган кун баҳона бир ўтирайлик", дея чуғурашди. Ўзи унчалик рўйхушлик бергани йўқ. Аммо...

Ишта келган кунининг эртасигаёқ "Бу қишлоқи қиз меники, ҳеч қим ода қарамасин. Агар бирортаси тикилса кўзларини ўйиб оламан", деб ўзиники қилиб эгалаб олган Хайрулда бўси тушмағур Жарқиндан берухсат эълон қилиб юборган экан туғилган кунини. Кечга яқин бўсининг ўнинчи қаватдаги кенг-мўла уйи одамга тўлаиб кетди.

Аввалгига яхши ўтиришган эди. Тун яримлаб қолаёзганида ошхонада ўзи билан бирга коса-товоқ ювувчи Зарғула тушмағур айтган гап унинг юрагини ўқдек тешиб ўтди.

— Ҳей Жаркин, кўп гўдааяверма. Сен Хайрулда бўсининг тўртинчи хотининсан. Чилонзорда кашкадарёлик хотини яшайди. Қўйликда яна бир водайлик аёлга ховли олиб берган. Сен бори-йўғи тўртинчиси... Хўш, шундай экан ниманга бунча керидасан?

Зарғула аввал бошданок Жарқинни кўрса худай кўавор имонга кўзи тушиб қолагандек жазаваси тутиб кетарди. Ундан қандай қилиб кутулиш йўли борлигини ўйларди. Мана олти ой ўтар-ўтмас олис Сурхондарёдан келган қишлоқи қиз Хайрулда бўсининг пинжита

тешиб олганига ижирғаниб кўярди. Энди ўттиздан олган Зарғула Хайрулда бўсга яхши кўриномлагани, ундан бирор рўшнолик кўрмгани учун аламини ичига юттиб юрар эди.

Мана энди захрини сочиниб, қимнидир ажасиз наринг дунёга равона қилишнинг мавриди келганди. Ўша "қимнидир" кейинги рақиб Жарқин эканлигини ўзи билан бирга ошхонада ишлайдиган беш-олти ёш-ялангнинг доғлари ҳаммаси билар эди.

— Нима? Яна қайтар шу галингни? — деди бироз тиниб, жимиб қолган Жарқин бутун аъзойи-баданига қалтироқ югуриб.

— Нима эмиш...

— Ант тезроқ, ҳозир ёрилиб... ўлиб қоламан.

Эшитганинг... Билмасанг, билдиб қўй. Хайрулда буре сондек коса-товоқ ювувчи хизматкорлардан ута-сига уйланган. Ҳар қайсиси битта-иккитадан чурав-қан бўлишгач, ҳар бири биттадан домда қамалиб ўтирибди... Сенинг қисматинг ҳам тўрт-беш ойдан сўнг шу... Ана қорнинг ҳам қашайиб қолти-ку...

Жарқиннинг кўз олаи қоронғилашиб кетди. Қан-данлар, нимадир... бир электр токига ўхшаш нарса ишгани кемира бошлади.

Стола устида шу пайтгача қўл ҳам тегизилмаган икки оғида тўла ароқ турганди. Бир зумда спикориб юборди.

Бироздан сўнг кўзлари тина бошлади. Енгилгина, кун қабил учаётгандек, чеки-чегараси йўқ осмонда суно юртандек бўлаверди.

Кейин эса...

Ихтиёрини буткул йўқотиб қўйди. Стола четига су-нино ўтирган Жарқиний кўп ўтмай гуп этиб ағдари-ано тушди.

* * *

Хайрулда бўс Жарқин ётган диванга чўқди. Салкам боз қишлоқ гавдининг оғирлигига бардош беролмаган дини виричилиб кетди.

— Сен жуда бахтлисан... Бундай дабада — туяни-
тан кунни етти пуштингадям бирор киши ўтказома-
ган. Салкам минг долар кетдиёв ўзим у-бу егулик-
ичгулик, артист-партист деганлари билан қўшимиб,
Сен тинчгина ухайвер. Дам ол... Энди бозордаги ош-
хонада коса-товок ювиш бўлса Заргул билан Жаннида
элайверади. "Хайрулла бўйсининг аёли ошхонада иф-
лос ишда ивирсиб юрибди" дейишса, уятга қолиб ке-
таман. Мана уй. Еганинг олдигда, емаганинг... Амир
Олимхоннинг маликасидай айшинини суравер, аса-
лим...

— Жаннида? Жаннида каерда хали?

— Улар кечасиёқ ижарада турадиган квартирасига
кешиб қолишган. Ошхонани биласан. Мижозлари кўп,
бош кашлашга вақт йўқ. Уларга коса-товок, қошиқ
ювиб етказиб бериб туришининг ўзи бўладими? Шун-
га шошиб кетишди-да...

Жаркин яна ҳолисиизаниб ўтириб қолади. Устидан
чошпабни олиб турмоқчи бўлди. Мажоли етмади.

* * *

Салкам бир ҳафтадан кейин уйга акаси Худоёрбер-
ди повон келди. У бир йил олдин Россияга иш ахта-
риб кетган эди. Жаркиннинг кўнгли сал ёришгандек
бўлди. Шартта ўрнидан турди-да, қадрдон жамоаси -
Юнусовода бозоридаги ошхонага қараб йўл олмақчи
бўлди. Бир ҳафтадан бери уйда ётавериб эзилган эди.
Акаси билан бирга йўлга тушишга келишиб олди.

Кеч бўлсавм қадрдонлари — олти ой бирга ишда-
тан ошпазу шаллиқчи, идиш-товок юзувчиларга бир
кўриниш бериб совинч хуморидан чиккиси келди.

Акаси чой ичиб бўлгунича нариги хонага ўтиб ки-
йимларини танлай бошлади. Шкафнинг бир четида
бундан олти ой аввал кишлоқдан кийиб келган атлас
кўйлак, лозимлари сочилиб ётар, арзонгина туфлиси
ҳам аразлагандек, мунғайбгина тургандек эди.

У юртганда киндиги кўриниб турадиган юбкани ки-
йиб олди. Тор шимнинг янгили, туфлининг энг сўнги

тавондигисини танадади. Кийиниб, нариги хонага чи-
киб акасига кўриниш беради. Худоёрберди повоннинг
тавонда кўйирчоқдек чиройли қизча туради, сингилси-
нинг тез вақт ичида бунчалик ўзгариб кетгандигидан
тани қалимага келмай анграйиб қолади. Бундан олти
ой илдида бир кўшни аёл ишлаш учун кишлоқдан Тош-
кентга сингилсини эргаштириб келганини эшитган эди.
Биттинг тез ўтиб кетганини қаранг-а...

"Нексия"ни Хайрулла бўс миниб кетгани учун шиеда
қизилди. Ҳатто қимматбаҳо соткаси бўлса-да, ошхо-
нада бораётганини огоҳлантириб кўйишни лозим ҳам
ёнимди. Ошхонада идиш-товок юзувчи бўлиб ишлайёт-
ган сингилиси Жаннидага кўнгиноқ қилишним эп кўр-
мади.

Кўчга чиқиб биланок "Матиз" машинаси ёнги-
лишга келиб тўхтади.

— Қайёқка борасизлар?

— Юнусовода бозорига.

— Икки минг сўм берасизлар.

— Ҳайданг. Пул топилади. Одам топилмайд.

Қоронгу тушиб соат сақизга яқинлашиб қолгани-
га қармай бозорда юриш қийин эди. Худди шаҳарда-
ги қалма одамлар шўёққа кўчиб чиққандай олдигдан
ўйланларни ёриб юриб бўлмас эди.

Ошхонага яқинлашганида кимнингдир қикираб
қулиши эшитилди. Қоронгу бўлгани учун ойнаванда
ошхона ичкарасида ўтиртанларга ташқари бўлгундай
кўринмасди.

"Бу Жанниданнинг овози-ку?" — деган фикр лип этиб
қолдидан ўтди. Нега бунчалик хурсанд экан? Синг-
илсини икки ой аввал "Юр пул топиб келасан, Тошкент-
дан иш топиб бераман", — деб кишлоқдан ўзим олиб
келганимизку? Нега бундай тез ўзгариб кетди... Нима
учун бир ҳафтадан бери мендан хабарлашмади? Опам
тўнмади, қасад бўлиб ётипти, деб ўйламайди ҳам. Мана,
кўзимга кўнгиноқ келди, бўлгунча йўқ. Кўнгида шефдан
олиб минг юз минг сўм олиб келди. Бунинг устига ейиш-
ишворот-RESURS MARKAZI. Жаннида ким билан ўти-
шти экан?

1-FILIALI

17

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЎЗГАРТИШЛАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛЎШ
ДАВЛАТ РЕДАКЦИЈА ИНСТИТУТИ
АХБОРОТ РЕСУРС MARKAZI

Негадир бирпас кутиб тургиси келди. Сингиси ким билан хурсандчилик қилаётганлигини билмоқчидек серрайиб туриб қолди.

Жангилнинг секин гапиргани эшитилди.

— Хайрулла ака, Жарқин қарида, демоқчимисиз. Ахир, икковимиз опа-сингил-ку. Эндай йигирмадан ошдик. Уят бўлди. Опама хийнат қилиш...

Кимдир секин гапира бошлади.

— Сен пари, бошқаси бир пу...

Жангил яна шарақлаб кула бошлади.

— Эндай Жарқин дардман бўлиб қолди. Сендек гўзалга эгалик қилган одамнинг бу дунёда армони бўлмаса керагов.

Акаси Худойберди подвон ҳам сиққонни пойлаган мушукдек анча вақт жим бўлиб қолган эди.

Жарқин овозни танигандек бўлди. Наҳотки Хайрулла бус гапирётган бўлса? Кетатгина мента мушукдек эркаданган, асалим, деб оғзининг таноби қочиб гапирган шу эмасмида?

Чў устида тургандек тиширилай бошлади. Нимадир юрагини тимадаб ўтди. Вужуди совуқдан қалтираб кетяётгандек бўлди.

Ўқдек учиб Хайрулла бус ўтирадиган махсус хонага кириб борди. Эшик ёпиқ бўлса-да, ичкаридан танбаламлаган экан. Кириши биланок Бўснинг ялтирок боши ва рюмка тутган қўлига кўзи тушди.

Сингиси Жангил бўлса чеккадаги стулда худди бўрининг одамида турган кўзичоқдек Хайрулла бўснинг кучоғида кичкинагина бўлиб ўтирар эди.

Улар Жарқинни кўриши биланок тўё сеҳранган каби қимир этмай тошдек қотиб қолдилар. Бўс бўлса тушимми ё ўнгимми дегандек кутимлаган меҳмондан кўрқиб-ниязи, уялишннм билмаган каби жим бўлиб қолганди.

— Ўтиришлар зўр-ку... Қиёматли ака-сингил тутигандар-а? Йираб-а?

— Э... Бир оғиз сўз айтиш улу чакиргандим Жангилдин... — деди Хайрулла бўс тили зўрға айланиб.

— Нима дедингиз?

Хайрулла бўс ўзини ўнглаб олишга, совуқ сукуватини бузишга уलगурулган эди.

— Нима дедирим... Ўз иш жойидаям яйраб ўтирмаймимини?

Жарқиннинг бутун вужудини титроқ босди. Қўла-ри ҳам қалтирай бошлади. Кўзидан алам ёшлари қулаганди келар, томоғи ёпиша бўйлиб, сўз айтишга мажбур қолмаётганлигини сезиб туради.

У ҳолсизланиб стулга ўтириб қолди. Шу маҳал ўзи билан бирга келган акаси ошхона тарафдан югуриб келган-да, узун пичокни Хайрулла бўснинг катта қоринга тикиб юборди. Бўс бўлса... семиз қоринини олиб қоринига уलगура олмай ҳам қолди. Зум ўтмай стол четига айларилиб тушди.

Жарқиннинг кўз одами қоронғулашиб, ҳеч нарсани кўрмай қолди. Кулоқлари чиппа битган эди. Атрофда ҳама ной солган ошхона хизматчиларининг бақир-чақирини эшитмас, худди руҳий касалликка чалинган одамдек тебраниб турар эди.

Бохисоб ноз-неъматлар билан безатилган стол атрофи кип-қизил қон бўлди.

Жарқин эса ҳеч нарсани кўрмас, сезмас, тарап одамдек тебраниб-тебраниб стол четига бориб суяниб қолган эди. Сад фурсат ўтгач у ҳам Хайрулла бўснинг йонига айларилиб тушди.

Жарқин йиклаётганда ўзини бошқаролмай қолди. Ининги қора шими кип-қизил қонга ботган, хатто ошпоқ, кофкасизам қизғиш рангга бўялиб қолган эди.

Хайрулла бўс бўғизланаётган хўкиз каби хирилдай бошлади. Бирпасдан сўнг эса бутундай жимиди...

Вақт алмамаҳал бўлиб қолганидан бозор ичида одам сирғисалган, борадари ҳам кўл силтаб ўтиб кетяпти эканлиги, шунча дахшатлар бир зумда юз берган бўлса-да, атрофда худди мазор каби жимжитлик ҳукмрон эди.

ҚАЙТУ

Сенсиз ўтган йигирма йил ҳаётининг энг қора кунларидир. Бутун вужудим қайту билан суғорилган-

дек, ҳаракатларим суст. Қарахт. Туш кўраётгандек баъзан юрак дарзага келади.

Дунёга доқайда боқиб: "Энда мента ҳаммаси барибир", — дегандек кўп нарсалардан кўнгли қолар экан. Осмон узалиб ерга тушсам сира парвойимга келмайди. "Ахир, шундай оқида, шундай фаросатли, шундай айёнатли инсонга бу дунё торик қилганда мен яшаб нима қаромат кўрсатар эдим". Кўнгли кўчасида турли ҳаёллар, ҳар хил хуш, нохуш ўйлар...

Ҳаёт деганлари наҳотки шунчалик бевафо, бераҳм бўлса? Киши бир лаҳза умр кўриб, бир сония ярқ этган юлдуз каби зум ўтмай сўниб кетаверади!

Баъзан кечалари уйку ўчиб кетади. Ҳаракат қилсанг, қанчалик уринсанг ҳам киприк қокмай, мик этмай тураверасан. Гўё сени биров беҳосадан уйғотиб юборгандек ўрнингдан туриб кетасану атрофга олазарак боқасан... Кейин, соатлаб ҳаёл дарёси узра суза бошлайсан. Бу дунё бунчалик кент, бунчалик узун бўлмаса? Қанча сузсанг ҳам, қанча ҳаёл сурсанг ҳам сира боши-кеги кўринмай қолар.

Баъзан у билан бирга ўтган тотли кечаларни эслаб қоласан. Бундай дақиқалар эса чексиз, ниҳоятсиз. Уларни бот-бот эслагинг келаверади.

— Мен қариган чоғда сиз билан бирга яшаман, қизларим билан ўилларимникига кетиб қолман!

Ким у, авлиёми? Мана йигирма йилларки, йўқ. Олис-олисларга ҳали туғилмаган боладаринникига кетиб қолгандек.

— Мен ҳам сенинг изингдан бораман. Ахир ўша... фарзандлариникига кетсанг, мен ҳам у ёқда сен билан бирга яшайман!

— Йў-е, — у шарақлаб кулар, кулгусидан бутун уй дарзага келар, кулгу ниҳоятда самимий, юракдан отилиб чиқар эди.

Номардлик ҳам киши билан ёнма-ён яшайди. Ундан қочиб қутулишининг сира иложи бўлмас экан. Айниқса, кишида субут деган бир қалима сўзга жо нарсадан асар бўлмаганда.

Мана мен, ҳалиям шу ерда кимирлаб, худди теббазардек бор ёки йўқлигим биланмай юрибман. Унинг орқасидан ўзи айтган жойга - у гўёда севгилим кетган тирфига кетганим ҳам йўқ.

Баъзан кўнгли раъйига қаратинг, унинг кўчасидан тиниб ўтгинг, нохуш ўйлarga эрк бергинг келад; бу о, деб ўз жонимга қас қилсаммикин? Аммо бундай қилолмайман. Ахир ундан қолган тўрт ёдгорлик бор. Уларни ким одам қиладди, ким ўқитиб, уйли-жойли қиладди?" Шундай ўйлар таскин беради, шаштимдан қолтиради.

Юракдаги қайғуни сира қувиб юбора олмайсан. Кўнглига нечоғлик уринма яна япон аскарлари каби оғирланб келаверади, юратим дераздаридан мўрадай-дан сени эзлаб, пижимаб, ямаб ютиб юборгудек бўлаверади.

Бу, қайғу деганлари бунчалик чексиз, ниҳоятсиз бўлмаса.

Ина...

Шундай кунларда қаҳрингни минг чандон оширанган одамлар борлигига қуйиб ўлгинг, бу дунёдан бошингни олиб чиқиб кетгинг келад.

Нима эмиш дент, палончига, писмадончига, мағанини қизга уйланаётган эмиш. Яқинда тўйи бўлармиш... Қишлоғимизнинг йўқ бўлса беролмайдиган, бор бўлса кўролмайдиган, умрини фақат ғийбат деб аталган бир баҳайбат аждаҳони миниб ўтказишни хуш кўрадиган қимсаларига ана шундай сўзларни кўчакунда, одамлар тўпланиб турадиган ерларда оғиздан бот топиб чайнаш нечоғлик ёқимли туюлар экан?

Бирдан юрак ёрилай дейди, сен бу ёқда кўзёшларингни селдай қуйиб, ўз ёғингга ўзинг қовурилай отангу, у ёқда қишлоқдагилар сени қолтоқ қилиб тепинини, эрмак қилишни хуш кўришса...

Ҳали умр йўлдошим бу дунёни абадулабада тарқ этганига йигирма йил бўлаётган-ю, шундай совуқ илон каби ённи баданига вишиллаб ўрмаётган сўзлар болалигини тишини тишга қўйиб чидашдан ўзга чора тополмас экансан. Баъзан "одамлар бунчалик бераҳм, бун-

чадик калтафаҳм, бунчадик лоқайда ва кишиларнинг юрагини эзиб, сувини ичишни хуш кўрадиган ҳаша-ротлар каби бўлмаса эди... Аммақачон ер юзида адолат, яхшилик урувлари ниш уриб, ҳаётимиз тўллари олам-ни безатган, турмуш отми бир ўқубат эмас, шоду хур-рамликка тўлиқ бўлур эди! — дея хайкиринг келди.

Яна...

Яна тив юракка қадалганча ҳади-ҳади сугуримай азоб бериб турибди. Бу шундай тики, дашном тивлари.

Идорада бир неча киши тўдашиб, турунглашиб ўтирибмиз. Бетоналар ҳам бор. Шунда бир узок танишим:

— Уйландингми? — деди.

Тив айланмай қолди. Юрак сўзлашга тайёр эди. Кўнгли ойнаси чил-чил, одам эса зимистонга айлангандек бўлди. "Нега кўпчиликнинг ўртасида бундай деди экан? Ё сенинг хотининг ўлган-ку, димоқчимикин?"

Ҳа, фаросатни ҳақиқатан ҳам ҳудо аямасдан берган экан. Кўнглидан ўтган гап тилга чиқди. "Ахир, сизнинг уйингиз синган-ку, шунинг учун уйландингизми, дед сўрапман".

"Бу азобдан кутулсам кутула қолай!" Осон йўлини танадим.

— Ҳа, уйландим.

— Қачон? — ҳамма ялт этиб мента қаради.

Шу бир оғиз сўз билан бешафқат баданга итна каби санчилаётган сўроқдан кутулдим-қўйдим.

Одам батыдан ёлғиз сўз билан ҳам ўзини ранимлар ҳаммасидан омон сақлаб қолад экан. Ҳозир улар ҳужум қилаётган бўлса-да, ҳар қандай, ўзимни қаянга уришни билмай, тўрт девор — муз каби совуқ, тилсиз, забонсиз гунг девор орасида қолган эдим.

... Нега сендан кўнглини бутунлай узиб кетолмайман, Кундуз? Кечалари тушларимга кириверсан. Ёки "Ҳеч бўлмаса мени тушингизда кўриб туринг", — дея дадда бермоқчимисан? Ахир, булар турган-битгани азоб, лекин ниҳоятда ширин, тотан азоб-ку. Кошки эди бу тушлар умр бўйи давом этса. Кошки эди ўша тушимдаги каби бирта бўлсак!".

Афсо, афсус, минг афсус, бу туш. Туш билан ҳақиқат орасига тенглик аломати қўйиб бўлмайди. "Энди тушингда кўрасан!" — деган ибора бекорга айтилмаган экан.

Уш орқасидати супадада соатлаб ўтирганам ўтирган. Қараи сен ҳамшиладек кўлиб, мийингта хиёла жилаб, уйимизнинг ёнбошидан келаётганга ўхшайверган. Мен эса сени қувонч билан, бир дунё орзулар билан қарши оламан...

Ҳа, келдингми, сенинг барибир мени ташлаб кетмадингмигитти билар эдим, — дейишга шайланаман. Ўйрек... Яна қайта қарасам сен йўқсан. Қарларга қараб бўлдинг, хозиргина хаёлимда тиканган, хозиргина кулиб, кулимсираб гапираётган эдингку? Ким билди, балки арвоҳингдир?

Қанон юратимда муҳраданган воқеалар мента тинч-тинч беришдан ожиз. Улар ҳудди темир панжалари билан бўғлимдан маҳкам ушлаб олгану, сира қўйиб олирибиси келмаётгандек. Хаёла кўзгусида жонлана-верди.

Тошкентдаги биринчи клиник шифохонадаги эшитиш кўнларинг эди. Палатадаги кроватларда беш-етта аёл ётишибди. Улардан фақат сен, сен оғир аҳволда эдинг.

Ушанда гапириш учун яшаётган каби тинимсиз сабрланиган бир аёл сента қараб-қараб кўяр, қачон қарар экан, дегандек ижирғаниб ётар эди. Яна бириси сен тинмай нон, турли егуликларни қовшар, ҳудди бу дунёга келиб кўргани шу таомлари, уни тезроқ еб қолнишга шошилаётгандек, шошилмаса улгура олмай-олмайдек оғзини чапидлатиб егани еган эди. Яна би-рини ийибот сажичини чайнагани чайнаган эди.

Сен эса... Оғир-оғир хўрсиниб кўяр, бундай ло-қайда, бундай қайғусиз, бундай баъқана одамларнинг сендан маҳара қилгандек миқ этмай ётар эдинг. Улар билан бирта яшайдан уялгандек, тезроқ кетиб қолсам деб, дилгитидадек бўлаверардинг. Шунда мен хайратдан ола бўлиб, ҳайкал мисол қотиб қолдим. Ўзинг бир дейоладинг:

— Радионинг овозини бадандарок кўйинг, — дединг.

Югуриб бориб тилагингни бажо келтирдим. Шундан кейин радиодан дидрабо кўшиқ янграй бошлади. Хонанданинг овози бирим ёқимли, бирим ширали эдики, тўё бу сеҳрли кўшиқ: "Кетма, э инсон. Бу дунёда фақат рамадар эмас, кўшиқлар, ўйин-кулгулар, яхшиликлар ҳам мўд", — дея нола қиладигандек эди. Аммо, сен эса... Кўшиқни берилиб тинглар эдинг, бу нолаю фивонларга парво қилмасдинг. "Бундай дунёда яшайдан кўра... тинчгина абдий ухлаганим маъкуд".

Кунауз, сен яшамасанг ҳам бу дунёда ҳаёт давом этаверади. Бу оламда тоҳида ёмонликлар боладаб кетаверади. Ҳаёт қанчалар ширин эканлигини била туриб, нахотки абадулабад тарк этиб кетсанг...

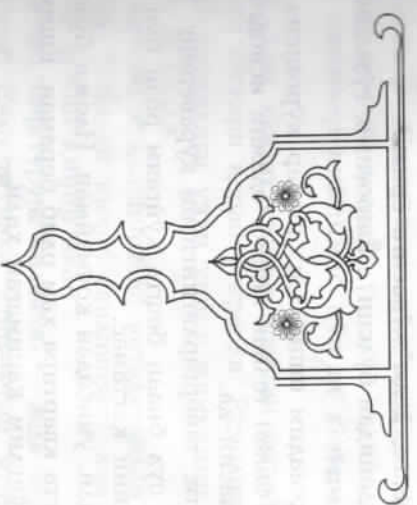
Бирок сен ожиз эдинг. Орузларинг мўд, ҳали яшашдан сира тўйматан бўлсангда цирроз касалиги, дара сени енгиб, бутунлай адоий тамом қиладиган эди.

Афсуски, буни — сўнгги манзил сари иложсиз сафарни тўхтатадиган куч ҳали оламда йўқ, ундай куч бўлса эди, сенинг гулларинг хазон бўлгандан бери мени қийнаётган азоб ети ухлаб тушимга ҳам кирмас эди. Афсус... Инсон қанчалик қудратли, қанчалик ботир, қанчалик ақлли бўлгани билан фақат бир нарсага, яхши нарсаларни бу дунёда асрай олишга қолганда худди дарахт япроғи каби нозик, яхши одамлар эса иложсиз. Оқил, фидойи ва доно бўлгани билан бу борада ожиз, сиз шамол туриши билан чирт этиб ўзилдинг-ю, ҳаётинг бепоён йўлларидатурли кимсаларнинг оёғи остида эзгиланиб қолади.

Қайгу, туркинг бунчалик даҳшатли, совуқ бўлмаса... Кунауз, сени ўйлайвериб-ўйлавериб, бадабашара қайғунинг сурати ҳаётда эмас, юракда тикланди. Катта қайғу хирмонининг сурати сенинг тирик суратининг ўрнини боса олармикин?

Ажаб, дидрабо сурат ўрнида хунук, бадабашара қайғу суратига термулиб ўтказадиган кейинги ҳаёт бунчалик нотаваон, ғариб бўлмаса...

ИСТАРА ҲАНГОМАЛАРИ

ЎЗ ХОТИНИНГИЗМАН, ХЎЖАЙИНИ

Мойли кассоб шундай бойиб кетдики, кўша-кўша машиналару ховлиларнинг саноғига етиб бўл-май қолди. Чўнтаклар кашпайгач, бир вақтлар "Ўзим-қўйдим" деб олган чиройли хотини ҳам кўзига хунук кўринди.

— Ярат ошна, зўридан топинг. Ўтадиган беш кунлик дунёда, — деди жўрасига ёрилиб.

— Қандайдан бўласин?.. Ёшроғими, гўзалими ё сиз бообирогими?

— Билмадим ошна. Сиз шаҳар кўргансиз. Ишқилиб, шим билан телпак кийиб, одамни иснодга қўядигани бўлмасин-да.

— Бўпти, тайёрларлигингизни кўраверинг. Улар юз минг сўм пул билан бешта қўйгам рози бўп кетаверади. Қалини каттамас.

— Майли, унисидан қочмайман. Иложи бўлса, Қаршидан битта квартира ҳам олиб бераман. Ёшим 60 дан ошсам кўнглим қариматан ҳали...

Мойли кассоб бўлса "Ишонмагин дўстингга, сомон тикар пўстингга" деган мақолни эсдан чиқариб юборган эди. Кўнгли чов бўлиб юраверди.

Ярат тижоратчи сад шайтонроқ йилитлигини ҳам билдирди. Ошниси билан ўртасида бўлган хуфёна гапни Мойли кассобнинг аёлига айтди.

— Шундай қиламиз, — деди Ярат тижоратчи ошнасини чув тушириш режасини пишитиб. — Келин, фақат атлас қўйлак қиясан. Тараниб-ясаниб, иложи бўлса яхши кийимларни кийиб оласан. Янги ҳафта-

ни билор кўни шаҳардаги "Қарши" меҳмонхонасига бориб ўтирасан. Қишлоқдаги ошналар билан боради эфрок номерни таплашиб келамиз, локс жойлардан... Эрингга "Бир зўрини тоңдам", — деб айтади.

Майли, бир доддини беринг шунинг...

Қадам белаиланган кун етиб келди. Мойли кассобнинг кайфи чов.

Ярат ошниси билан арокни бўжиб ичди. Кечаси, катини туштаг, меҳмонхонага кириб борди.

Мойли кассоб ҳафсада билан ечингач, диванда чўзилиб отарди.

Оқоқ эди гўзалингги, — деди ширакайф кассоб сабри чидамай.

Кетдик, нариги хонага ўтамиз, — деди негадир кетгани киши. — Сизга аталгани ўша ёқа. Кўрсангиз, оғингиз очилиб қолади...

Кассоб кийинар-кийинмас қўшни хонага югурди.

Диванда атлас қўйлак кийган, ясанган-тусанган бир кетини адами тескари қараб ўтирарди. Рўмолини юзига тушириб олганлиги учун унинг жамолини бирдан кўриб бўлмади.

Мойли кассоб худди портлаб кетадигандай секингина ўтирди. "Қандай қилиб таплашсам экан, шаҳар кўралигидан кейин кийин экан".

Яхши қиз, бир турунг қилайлик, — деди зўрға тили қозонига келиб. Садо чикмади. Ўтираверди, ўтираверди.

Қани жонидан, бу ёққа бир қаранг, — деди Мойли кассоб сабри тутаб.

Уникокчи бўлиб "қиз"нинг билагидан ушлади.

Аммо "қиз" юзидан рўмолини олиши биланок... кўнги тоқ уртандай қўллари шаввираб, осилиб қолди.

— А... Бу сенмисан? — у тасодифий воқеадан хангули бўлган эди.

— Ҳа, бу менман... Ўз севган хотинингизман, хўжанин... Мойли кассоб худди тунг одамдай индамай қолди.

АНОРГА ТУЗ СОЛИНГ

Сайфиддин бонининг кўнгли хира эди. Ҳар йили томоркасидаги анори майда-майда, кичкина бўлиб қолади. Кўшнисининг анори бўлса чойнакадай катта-катта бўлиб кетаверди. Тарозига кўйсантиз биттаси бир кило тош босадиёв. Нима қилиш керак?... "Ҳамсоямдан маслаҳат сўрасаммикин?" — деди хуноби ошиб, "Нега бизда анор бунчаalik кам даромад... Кўшнимиз уч юз-тўрт юз минг сўмга сотилти. Мен бўлсам эалик минг-таям пуллаёлмашиман". Ҳамсоясим шайтонга дарс берадиган одамлардан бири эди.

— Бундай қиласиз. Ҳар тул анор дарахтининг талига икки-уч килодан туз сепп чикасиз. Кузда қарабсиз-ки, бир тонна анорлик бўлиб қоласиз-қўясизда, оғай-нижон, — деди қулимсираб.

Сайфиддинни тушмагур бу шумликка дакка ишонити. Уйга келиб ҳамсояннинг айтганини эиёди билан амалга оширибди. Сўнгра қачон ёз, куз келишини пойлаб юраверибди. Лекин... Адаанганини кўп ўтмай сезиб қолибди. Анор дарахтлари бир бошидан кўрий бошлабди. Бўни кўрган Сайфиддиннинг дарди ичда, ҳеч кимга айтишни эп кўрматти.

Аммо, шайтон кўшниси бир ўтиришдами ё базмадами ҳаити "қимматли масаҳати"ни айтиб бериб, сини ошкор қилиб мактаниб юритти.

Шундан бери Сайфиддинни кўрган кишлоқдошлари: "Ҳов, анорни қандай кип каттартирамиз", — деб ҳазимашар эканлар.

ЎРТИЛАЙ ЁЎҒОНДАН

Жўраев туман ҳақ тавлими бўлимида бош назоратчи бўлиб ишлар эди. Истаралик бу камтар одам қин-ғирликка ўрганмаганди. Ҳафтасига бир-икки марта прокуратурадан, солиқдан, милициядан... кўйинтки, жууда кўп шунга ўхшаш ташкилотлардан келган текширувчилар унинг безорини чиқариб юборишди.

Бир кўни тасолифан республика газетасининг муҳбири келиб қолди. Журналист деганлари инжиқ қилиб бўлар экан, сира гаша кўндириб бўлмади. Йўқ эканон кўжжатларни тошиб келишни талаб қилди-ларди. Ҳафтадаси бир бўлган Жўраев район ҳақ тавлими бўлими мудир Чориевнинг кабинетига килиб қолди.

Ҳа, Жўраев, сизни ким хафа қилди?

Бош назоратчи асабий кўл силтади.

У, иш ҳаққумимга келди. Кеча чўнтагимдаги анорни ун минг сўмга солиқдан келган одамга чой олиб берган эдим.

У, хо шундай демайсизми?... Арзиматган нарсани бу муаммо кип юрибсизми, Жўраев ука...

Нима қил дейсиз... бош бухгалтеримиз ўтаганов-ни ўн бош минг сўм қарзим бўлса!

Қаламни ишлатиш керак, тамом, — деди Район мудир шўҳлати тутиб, — ҳозир чап кўлингиз билан бир шикоят хати ёзасиз.

Нима туғрисида...

Курабсизми, мактаб директорлари заада юри-шгани тирайишиб. Дарста ҳам борматан кўшлари. Ўқувларни ёзинг. Мисол учун, 4-мактаб директори Абдураҳмонов ишта кеч келади. Дарслари қолдириб кўп кўн район марказига кетади ва ҳоказо, дент. Шинининг бош қисмига "Республика газета редакция-ига кат" деб ёзиб кўйинг, тамом, — деди Чориев ку-либ кистаса ҳам жиддий.

Бўлти, айтганингизни қиламан, — деди доимо келмаётганилик қилиб юрадиган Жўраев жаҳл устида.

У ўз кабинетига кирди-да, бир зумда шикоят хати-ни ёзиб, мактаб директори Абдураҳмоновни чақирди. Директор уни ўқиб чиккач, соада одам эмасми, дов-дироқ қолди.

Нима қилдик? Ҳозирги журналист шунга кел-ганим! Бу муҳбири тушмагур унча-мунчага кўнар-ганим?

— Бу ёғини мента кўйиб беринг. Иккинчидан, жури-наистаар пулга учмайдинг, бойликка қизикмайдиган инжиқ хақ, — деди хақ таълими бўлими мудир Чориев ҳам турунг оловига ўт қалаб, — уйга борингда, бир бўрдоқни кўйини сўйинг. Ароқ-пароқ дегандай... У ёғи химматингизга боғлиқ-да...

— Бўпти, тушликда мухбирни уйга бошлаб боринг, — деди Директор худди совлиқлари этиз туккандай севиниб.

Жўраев хар кунни: "Дўстим, бир эринг-да, шашлик-хўраик қилайлик", — деганида камхаржамтидан баҳона ахтариб қоладиган, лекин анча-мунча камтар мактаб Директори кабинетдан физиллаганча чиқиб кетди.

Шундай қилиб, ёлгончилик ҳам фойдалаи эканлигига Жўраев домла умрида биринчи марта дуч келган эди.

ИШОНМАГИН ДЎСТИНГА

Кексароқ икки муаллим бир-бири билан қалин дўст эди. Бу эски ошнолар шундай ҳазиллашшардики, ҳатто баъзи қилиқларини кўрган кишилар бири иккинчисига душман бўлса керак, деган фикрга ҳам боришарди.

— Тишим оғриятти, кечаси билан илон чакканга ўхшаб тўлғониб, сира ухлай олмадим, — деди Панжи муаллим.

Ошнаси ҳам унга раҳми келган киши бўлиб бош чайкади.

— Эхтиёт бў. Олдини олмасанг раққа айланиб кет-тайдёв.

Панжи муаллим эса оғриқнинг зўридан нима қиларини билмай, ерни тапиллатиб тепар эди.

— Ҳозир стоматологга бориб таг-тути билан кўпортириб ташлайман. Бундай дардисар тишининг бори-дан йўли афзад, — деди муаллим асабий.

— Эх, ундай қила кўрматин. Тишининг жойи тўрға ўхшаб, чуқур бўлиб қоладийёв. Кейин: "фалончи тиш-сиз келаяпти", — деб масҳара қилаверади.

Ундай бўлса нима қилай?.. Бу ахволда оғриқдан қайи қоламан-ку...

Сенга бепула масаҳат берай. Ҳозир бориб холо-нашинеда турган муздай сувдан кечгача узлуксиз ич-тин. Сиритган тишини ўз-ўзидан қандай яхши бўлга-тини сезмай ҳам қоласан.

Панжи муаллим бу гапга чиппа-чин ишонди. Чун-ки ойнаси ҳеч бир қулмасдан, жиддий тапирди-да. Ўзини устига қиёфаси ачинган ҳолда эди.

Кун бўли совуткичининг музхонасидаги сувни ича-верди чанверди, музқаймоқни еяверди-еяверди. Эртаси егани саҳар пайти уйғониб кетди. Тишининг атрофи, анча... шундай катта бўлиб шишганки, боши худди қушга қаламга ўхшаб қолганди. Энди ҳатто тапирол-май, тана зўрға айланди.

Шу юзга сабаб бировдан масаҳат сўрамайдиган бўлди.

ОНАСИ ЎЛИПТИМИ?

Пактиёр деган йигит Тошкентга келиши билан оқ-яшилларнинг телефони трубкасига ёпишди. Худди орқа-нан ит қулиб келаятгандек хансиратганича телефон ойналарини тира бошлади.

Аmmo, ким бу?..

Нима ишингиз бор кималгим билан, — деган таҳ-дидан овоз эшитилди.

У, отимни айтмабман. Эрингизнинг ошнаси Бах-тиёр нонони менман.

Нима дедингиз?.. Э, мен қизлари бўламан...

Ун, неварам, кечирасан. Отанг, бизди хумкамла-шини уйдаман...

Адамми?.. Кишлоққа, Қашқадарёга кечаси бе-наволада жўнаб кетдилар. Момом — адамнинг она-сини бўлматдилар... Кеча кундузи вафот этган экан-лар...

Тошкентдан қиз боланинг хўрсиниши, сал-тад йи-лани эшитилгандек бўлди.

Бахтиёр нима дээрини билмай, довлариб қолди.

— Онаси қазо қилитганимиз? Яхши... Бўпти, алууст... Яхши, — деди беихтиёр.

Аmmo, уч-тўрт қадам юргач, бошига тарс этказиб урди. "Эх, мен қаллаварам шопр ошнанинг онаси ўла-нини эшитиб, қизига нега: "Яхши... Бўпти, алууст... Яхши", — дедим. Шошганимдан оғзимдан чиқиб кетипти-да", — деди на кулишни, на афсус чекишни билалмай.

ЙЎҚОЛГАН ХОТИН

Унинг хурсандчилигининг чеки йўқ эди. Хотинни фарзанда кўрди. Қизириқдаги туғруқхонага ҳар кунни қатнайвериb, анча-мунча пул харажат қилиб юборди. Бир кунни врачлар: "Нампочка олиб келинг" деса, зрта-сига бошқа бир ҳамшира олдига югуриб келиб: "фалон-фалон дориларни кўтариб келар экансиз. Катта дўхтиримиз тайинлаб, ёзиб бериб кетдилар", — дейди. Жонқобил йигирма минг сўмга ҳар хил дорилардан сотиб олиб келиб берди.

Орадан беш кун ўтди. Харажатлар олтимш мингта бориб қолди.

— Хотинингизнинг туғруқхонадан чиқишига рухсат йўқ, — деди ҳаким.

— Эндай аёлингизни реабилитация бўлимига ўтказамиз.

Жонқобил мунгайиб қолаверди.

— Сиз ўқувчиларга адабиётдан дарс беришдан бошқа ниманим тушунар эдингиз? — деди хотини зорланиб. Фарзанди туғилганига икки-уч кун бўлмасдан врачнинг кўнглини топганлар туғруқхонадан зипи-лаб чиқиб кетаяпти. Сиз бўласангиз...

— Нима қилай?... Эмлик минг сўм қарз олиб боъ-нипанинг йўлида ишлашиб юбордим. Йигирма мингта дори...

— Нима дедингиз?... Менга ҳеч ким уқол қилгани йўқ-ку...

Кечадан олдинги кунни ҳамшира чиқиб айтди. Шундан қилмасангиз хотинингиз ўлиб қолади, деди. Мен дакка ишонибман-да...

Туғруқхонада ётганлар айтишаяпти. Бу ердаги ҳар туғруқ аёлинг эри йигирма-ўттиз мингтача дори олиб қолди. Кейин уларни аптекага қайтариб юбори-лар эканда врачлар пулини санаб олишар экан, буям йигирма... Бизнеси шу экан. Сизнинг дорингиз ҳам пул-динингиз, эсиз...

Алар туғруқхонадан чиқаришгач пул олишса ордани қиларман...

Қандай?

Халғи овқат-повқат олиб келган сумканингизни бериб беринг.

Ордадан ярим соат вақт ўтди. Хотини чақалоқни ҳеч нима билдирмасдан сумкага солиб берди-да:

Сиз шифохона ҳовлисида чикиб кетаверинг, — деди.

Бирпасдан сўнг хотини ҳам етиб олади.

Қандай қилиб чиқдингиз? Сизиб қолишмадимиз?

Шифохонада ҳамма уй қийижда ётишди. Шу-нинг учун ҳеч ким билмади.

Кечқурун махсус машинада етиб келган врачларнинг дарвозасини тақидлатишди.

— Ҳа, нима тап? — деди домда ўзини тўдликка со-аниб.

Хотинингиз шифохонадан қочип кетипти...

— Нима дедингиз? — домда кўзлари ола-қула бўлиб юрди. — Беқор тап...

Ундай бўлса аёлингиз қайёққа кетди экан?... Чака-нин ҳам йўқ-ку...

Уф, энди нима қилдик? — деди ҳакимлардан бири рингиз оқариб.

— Мен билмайман, топиб берасизлар, — деди дом-ни қалаба қозонаётгани учун хужумга ўтиб.

Хотиниша "Хотинингиз топиб бер" — деб дагдага қилаётганлар қочиб қолишди.

АБАЙ КҰНАНБОВ БРИГАДСИДА

Бу воқеа 80-йилларда бўлиб ўтган эди. Истаралик таниқли ёзувчи Хол Тўра туман газетасида масъул кортёб вазифасида ишларди. Чўрткесарлиги, хакикатийлиги сабабли ҳатто уни муҳаррирликка ҳам тайинлашмаганди.

Бир кунги сал нарсадан ҳадиксирайдиган муҳаррир райком котибасининг кистови билан рус тили муаллимасини газетанинг маданият бўлими мудирлигига ишга қабул қилди. Бу одам мақола ёзиш туғула тузук-роқ давҳа тайёрлашнинг ҳам уадасидан чиқа олмас эди. Кечатгина муаллимликни ёлчитмаган киши тахририятга келган шетр ва хикояларни қандай қилиб тахрир қилар экан?..

Жаҳли чиққан адиб Хол Тўра бу хаваскор журналистни ўзинча имтиҳон қилмоқчи бўлди. Бир кунги тўсатдан:

— Фактларингиз бўлса, қурилиш соҳасида ишлайдиган турли миллат вакиллари ҳақида мақола ёзмақчи эдим, — деди янги ходим. У эринчоқлигидан кун бўйи кабинетдан чиққиси келмас эди.

Сигири эгиз туққандай оғзи қулоғига етган Хол Тўра шумлиқ қилиш учун қулай фурсат келганилигини аниқлади.

У жўрттага ён дафтарини варақлаган бўлди-да:

— Мана ёзинг, — деди жиддий, — Истара қишлоғида икки қават мактаб биноси қурилиб, ишга тушиши арафасида. У ерда Абай Қўнанбев бошлиқ қурувчилар бригадаси ишлайтир. Илғор ишчилардан Тўлаберген Қаипбергенов, Евгений Евтушенко, Анна Ахматова, Василий Биков, Расул Ҳамзатов қабилад ешит териш, сувоқ ишларида қайрат қўрсатишайти. Мактаб Директори Қайсин Қудиевнинг айтишича, бинолар янги ўқув йилгача тахт қилинади.

Уша йилларда Истара даштларидаги қурилишларда асосан ўрислар, татарлар ва бошқа миллат вакиллари ишлар эди. Шу боисдан ҳам тахририятга янги ишга келган киши ҳеч қандай шубҳаланмади.

Холмур муҳарриримиз Норсатов: тез мақола тайинлаш донетган эди. Дарров олиб бормасам, бошимда шубҳа чиқади, — деди хурсанд бўлиб. — Сизга жуада қанча раҳмат!

Бир соатдан сўнг муҳаррир муовини Хол Тўрани чақириб қолди.

— Ҳа, ишга учун бу кишини дақиллатдингиз?

— Уни рус тили ва адабиётидан ўқитувчи экан. Қани, қанидан зўрмиқан, деб машҳур шонир, ёзувчиларнинг қўлланмасини атайлаб ёздирандими.

— Ҳалим мен сезиб қолдим. Бўлмаса, шундайинча газетига чиқиб кетар эди. Жиддий ишда шўхлик қилиш янги эмас!

— Унингиз ўйланг, шу таниқли кишиларни билмаган киши қандай адабиётчи?

Майли, саводсиз экан, лекин агар мақола газетига чиққанида райком котиби бизга хайфсан беради. Бу шумлиқ бутун вилоятга ёйилиб кетар эди.

Шу пайт муҳаррир Норсатов ҳам кириб келди.

— Сизга каттик хайфсан эълон қиламан, — деди бутаниб.

ПОЛКОВНИК АБДУЛЛАЕВМАН

Шаҳрисабзлик Норқобил пахта пунктида тарошон бўлиб ишларди, бойиб кетганидан пулини каерга қўйишини билмас эди. Бунинг устига худди райком котибига ўхшаб кийиниб юрар, арок боқ-вазига қулоғига ботириб олсангиз ҳам маст бўлмасди.

Бир кунги Норқобил Жўра деган ошнаси билан Киндиги ресторанта бориб бўкиб арок ичди. Кун бошланиши сал қолганида улар уйларига қайтдиладар. Норқобилнинг "Газ-24" машинаси рулини ошнаси Жўра бошқариб бораётган эди. Яққабоддаги ДАН постига етганида кизил таёқчилардан бири хуштак чақди.

— Ух Норқобил, ўдинг, — деди ошнаси қалт-қалт титраб, — правам қаердалигини билмайман. Ўзим туғиб юрган бўлсам.

— Ишинг бўлмасин, — деди Норқобил орқа ўриндиққа ястаниб ўтирар экан. Шу пайт ДАН инспектори келиб ўзини таништирди.

— Мен милиция лейтенанти Узоқов бўлман. Қани, ҳужжатларни кўрай! Орқа ўриндиққа ўтирган Норқобил инспекторга қараб деди:

— Полковник Абдуллаев бўлман. Ҳизматлар қалай? Инспектор орқада ўтирган гавдали бу одамни кўриб, шаштидан қайтди.

— Бўпти, ака, кечирасиз... Ҳизматчилик, узр...

Улар машинани ўт олдириб, йитирма қадамча юришгач, шарақлаб кулиб юборишди.

— Ох Норқобил, Норқобил-а, мени бир бало-ю азимдан кутқариб қолдинг, — деди ошнаси. — Тавба, сендан ҳужжат ҳам сўрамади, аврадингми, ё... Кетдинг, энди буни ювамиз.

Ўтган асрнинг 90-йилларида бўлган бу воқеа ҳамон уларнинг хотирасида сақланиб қолган.

ОБЎҒЛИ ЙЎЛОВЧИ

Муроа ошнаси Ваҳоб билан Тошкентга келди. Роса бир ҳафта томоша қилганларидан сўнг йўлқирата етган пул олаб қолди.

— Хўш, энди қайдасан Деҳқонобода, деб уйга кетдикми? — дейди Муроа шипшадиги ароқ тутай, деб қолганида.

— Нимада кетамиз? — ширақайф кўзи сузибди Ваҳобнинг.

— Яхшиси, таксида кетайлик...

— Ия, сен нима дедисан? Ундан поезд обрўлди, Яхшиси, мен кутеда маза қилиб ухаб кетаман! "Жигул"да Деҳқонобода бортугча эзилиб тамом бўласан-ку? Муроа жаҳли чиқиб кўл силтади.

— Бўпти, билганингни қил.

Ваҳоб кечкурун Тошкент—Термиз поездида ўтириб олади. Юмшоқкина ўриндиқлар. Уни бир пасда уйку боса бошлайди. Кўзлари юмиллиб кетаверди, "Қаршига

ётишганимда уйғонарман, бир пас мизғиб олай" деб ойна бошлайди. Соатига қаради. Анча кеч бўлипти. Нонини, кўрпача ўраниб олади.

Эрини оқчи чопшоҳ пайғами, ишқилиб куёш анча кўтарилган қолган экан. Одамларнинг гала-говуридан уйғониб кетди.

Қуёрга келдик? — деди Ваҳоб кўзларини ишқалади.

Термизга келдик, тушинг. Деновга кетасизми? — Келди, таксида таксилар кўп, — деди бир аёл ўзидан катта катта кўтариб олар экан.

Нима? Термиз деписизми? Ахир, мен Қаршида турган қолганим керак эди-ку?

Уху, Қаршига? Энди изингизга таксида қайтганга. Поезд у ёққа кечаси бўлади, — деди ёнидаги йигит Ваҳобга "Қадамаси жойидами ўзи?" дегандек шубҳали қароб кўяр экан.

Ўғлини олган Ваҳоб қалласига бир урди. Икки юз таксирни йўл босиб Деҳқонобода етиб келди. Шадоғи билан "Москвич" да келгани учун икки кун ўзига келганини билди.

АЁЛИНГИЗ БОШҚА ЭДИ-КУ?

Иншонилик Бахтиёрбой қадрдон ошнаси Махмуд билан қалалашини яхши кўради. Қаяқдандир бўлмагур ошларини топиб, унинг қаттиқ гашига тегаверди. Кўчада "Энди, ошна" деб юртани билан Жўранинг уйига сира боргани экан. Шу сабабми унинг аёлини ҳам кўрматгани экан.

Бир кунги тасодифан ошнасиникига бориб қолди. Ўғлининг аёли кир ювиб ўтирган экан.

Жўра қайда? Кеча шаҳарда бир қиз билан танишганимди. Менга ошангнинг топиб бер, деб кўймагити.

Келдинг, ака, ҳозир чакириб чиқаман. Ким сўрагани, деб айтмай?

Чакиринг бу ёққа. Қилган гуноҳини билганими билди — ина ҳазиллашганда давом этди Бахтиёр.

Маҳмуданинг кишлоқда ўстан, хар қандай гапни жиддий қабул қилмадиган аёли эса нотаниш меҳмоннинг сўзларини ажабланиб тинглар эди. "Наҳотки рост айтаетган бўлса?"

Ичкаридан уйқусираб Бахтиёрбой чиқиб келди. Аёлнинг ҳамини гапларидан тунтайиб, ерга қараб турганига эътибор ҳам бермади.

— Келинг, ошна. Қайси шомол учирди биз тарафларга? Келганингиз яхши бўлди-да. Бош оғриққа юз юз оламиз.

— Бахтиёр, бу дейман, кеча бошқа бир аёл билан юргандингиз. Мана бу менинг аёлим, аёлнингиз. Бутун уйингизда бошқа бир аёл ўтирибди.

Ҳеч нарсадан беҳаббар Маҳмуд бўлса хоҳолаб қўлди. Ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтаргиси келди.

— Энди шаҳарлик сиз ёшроқда. Йигит кишининг икки хотини бўлади-да! — деди қорнига шалтегилаб қўлиб. Аёли бўлса бу ҳазилга тушунмади. Шу пайт у портлаб кетди.

— Туринг, икковингиз ҳам ўша шаҳарликникига жўнанг.

Қалтис ҳазил туфайли эр-хотин ажрашиб кетишига сиз қолганди.

ИККИ МИЛЛИОНЛИК КУЛ

Бир кунни ўрол повон машинасини сотмоқчи бўлиб юрган эди. Ўзим ялтирайди. "Газ-31". Сотишга қўзи қиймаётганди.

— Икки миллионни сана-да, майли олиб кетавер, — дебди харидор бўлиб келган тоғлик чўпонга.

Минглаб сурўвнинг орқасидан юргани билан Панжи чўпон дегандари соддароқ одам экан. Эртаси кунни пулни олиб келишга ватда бериб уйига кетибди.

Шу кунни машинанинг этаси ўйлаб-ўйлаб ўғлини олдига чакирипти.

— Мана шундай қилиб "Волга" мизиним сотиб юборилмиз. Эсиз, яхши машина эди-да сабид.

Майми. Панжи чўпонга буюрсин, икки миллион арзон эмас, яхши кетаяпти, арзон эмас...

Ўйинлашиб ўтириб-ўтириб, қоронгу тушганини кўриб ҳам қолмишти.

Мана бундай қилдимиз, "Волга"нинг бакида кирк бор бензини бор. Шу сабид кетмасин. Икки қанистурга таъмирли олиб қўяйлик. Ўзи ичида беш литр ёнишни қолган эди, деб айтамыз сотиб олувчига. Нима, қилиб ўтирибдими? Ахир, харидор бақдаги бензиннинг пулини тўламайди-ку?

Хўш, мен нима қилай?

Мана бугеи қоронгу тушган. Бор, гутурт олиб ош. Қоронгга қирайлик.

Ушан гутурт ёндириб туради. Отаси бақдан бензин олиб ботилади. Бир маҳал дент, олов ёниши билан бензин ҳам қониллаб ёниб кетса бўладими? Ота-бола зўрға қилиб қолмишди. Машина бўлса... Икки миллионлик "Волга" бир пасда қўлга айланди-қолди.

АНЖИР ЕЙИШГА БОРМАЙСИЗМИ?

Қадамозорлик Қарим мироб мева-чевани жонини кам яхши кўради. Бир кунни уни кишлоққа анжир-франкка тақриф қилишди.

Турт беш ошнаси билан дарров йўлга тушди.

Панж бобонинг анжирзорига етганида оғздан сўлатиб ош ботилади. Мевадарни емабсиз, бу дунёга келганимиз! Оғзингизга соғдим дегунча ёндек эриб кетамиз... Бу ердагиларнинг айтишига қаратанда, мазаси беқадар да ширинроқ.

Қарим мироб билан ошналари анжирни бир бошдан тушира ботилади. Икки-уч дарахтнинг пастки қабиллати анжирлар бўлса, дарҳол тутаб қолди. Шепталари ташланиб, лабини ялаб қолмишди. Дарахтнинг тепасида яхши пишган беш-олтита анжир "мени ва қоллиглар" дегандек қўзга яққол ташланиб туради.

— Ана шу тепадаги анжирларни шартта ўзим оламан, — деди Карим мироб очкўзлик билан кафрларини бир-бирига ишқалаб.

— Йўк, чикманг, дарахт мўрт, бирор фалокатни бошдайсиз.

— Ахир энг зўрлари юкорида қолади-ку? Кўриб туриб емай кетамизми? Карим мироб ошналари рўйхушлик бермасам дарахтнинг тепасига чикиб кетди.

Энди икки-учта анжирни олган эди, дарахт қарсилаб синди. Воқеа кўз очиб юмгунча содир бўлди. Батзилари билмай ҳам қолишди нима бўлганини.

— Вой-еёй энажон, — дед бақирган мироб дарахт билан кўшилиб икки-уч метр баландликдан пастга қулади.

Қарашса, у хушидан кетиб қолипти. Шерикалари шунча ҳаракат қилишмасин ўзига келмади.

— Тур-ей, нафсинга ўт тушсин сени, — дед оёқ қўлидан кўтариб нарироққа ётқизиб қўйишди.

Шу воқеа анча йил ўтиб кетган бўлса-да, бирор киши "Анжир ейишга бормаймизми?" — деса мироб тушмагур уялганидан "Тапирма" — дед ўрнидан тура солиб кетиб қолади.

ЎҒРИ ... ЖИЯНИНГИЗ-КУ!

Меаникула бообо энди уйкудан турган эди, хотини ҳовликиб келиб қолади.

— Уйимизни ўғри босибди. Қулафюқлик сандик очилиб ётибди. Ўғлимизни уйлантириш учун олиб қўйган қимматбаҳо материалларнинг бирорчасим қолмаган. Ер юткур ким олади экан? Ҳа, уйтинанг куйгур-а...

Саҳар пайти бўлишга қарамасдан тонг анча ёришиб қолган эди. Меаникула бообо уйнинг агрофини кузатди. Ўғри шопшан бўлса керак, газламадардан бири дераза олдиде тушиб ҳам қолган.

— Милитсияга хабар қиламиз. Ўғри қамоқда чирпиб кетсин, кейин пушаймон бўлади қилмишига.

Аммо, участка инспекториям ҳеч иложини топа олмади.

"Тошшаҳар" қолхозида Гуландом деган бор, шунга бир кичириб келинг, — деди оғайинаридан бири. Бир неча юз минг сўмлик мол-мулкидан айрилиб қолган бообо фолга умуман ишончи бўлмаса-да, фолчиликка қараб жўнади.

Кўзи гилайроқ, турмада ўтириб келган бир жиянингни ўғираб олган, — деди Гуландом фолчига.

Меаникула бообонинг нафаси ичига тушиб кетди. Тили қизиб келмай қолди. Бир пасдан кейин ўзига келди. "Ҳа" тортиб юборди. "Ўғри синглимининг ўғли, ўз жиянин ку! Мен ҳали ўз жиянимни қаматмоқчи бўлиб жиянинга учрашиб юрибманми?".

Бообо бу сирни ҳеч кимга айтмади, биров билдиб қолган уят бўлади, деди. Тўғри участка инспекториянинг олдига борди-да:

Биз янглишган эканмиз. Ҳеч нарса ўғирадманми экан, — деди.

Шу шу бўлди-ю, эртада Меаникула бообонинг уйига ери тушгани қанчалик тез тарқалган бўлса, бу ҳақда-ни юз сўмларни ҳам ими-жимиде, яшириш пайига тушди.

СЎЗ ЭМАС, ЎҚ ЭКАН

Шержонлик Меаникула бообонинг қўлида хунари бор. Жиянинг оёғи, қўли ё бошқа жойи чиққан ёки синган бўлса бир пасда тузатиб ташлайди.

Бир кунги бойсунга олиб кетишди. Ҳеч кимни на-зор инсанга қилмайдиган бир амалдорнинг ўғли "до-вор" дег йиғзаб ётган экан. Оғайинарим олдиде тўда қилди ўчирлишпти.

Бодани Термизга ёки Тошкентга олиб бориб катта профессорларга кўрсатиш керак, — деди бир киши бодига унча ишонқирамай.

Увоқ тортишувлардан сўнг Меаникула бообо ишта кил-риниб кетди. Боданинг қалтис ҳаракати сабабди чи-қиб кетган оёғини жойига солиб қўйди. Сал вақт ўтар-ганине ҳамсояларидан бири келиб хайрон қолди.

— Э, хозиргина кийин ахвода ётган киши энди юриб кетдими? Ё табоа, э, уста жуа зўр экансиз, зўр, зўр... Меликуа бобо уйга жўнади. Энди Анторга якинлашган ҳам эдики, қорни билан елкаси қаттиқ оғриб бошлади. Ҳовликиб кетган ҳамроҳлари уни дарров шифохонага олиб бордилар.

— Бобо, кўричак бўлибсиз. Ҳозир сизни бир пасда операция қилиб ташлаймиз, — деди жарроҳлардан бири худаи ҳўкизни бўғиздамоқчи бўлгандай.

Қоринни ёриш учун ҳамма нарса тайёр бўлди. Шу пайт бош ҳаким Эшдавлат Воситов келиб қолди. У беморни синчилаб текширди-да:

— Меликуа ака, сизда ҳеч қандай кўричак-пўричак йўқ. Нима қиласанлар бобони кийнаб? Сизга кимнингдир суқи кирган, — деди. — Бошқа ҳеч нарса эмас! Қани гапиринг-чи, нима бўлган эди?

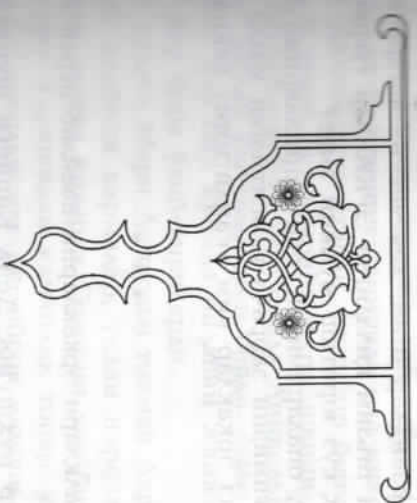
Меликуа бобо Бойсунада бир неча кундан бери азоб тортиб ётган бола бирданита қориб кетганига бир одам ҳайратланганидан: "Ёпиримей, қандай тузадади? Уста зўр экансиз!" дёб мақтаганигини айтди.

Шундан кейин бир машинада ўша "суқи бор" одамни олиб келишди. У туфлиси билан Меликуа бобонинг кийимларини силаб-сийпаб кўйган эди, жон тавасада бутун аъзои бадани, қорни ва елкаси оғриб ётган бобо ўрнидан туриб кетди.

Қизик, дунёнинг ҳали инсон англаб етмаган сир-синоатларим кўп экан-да.

БАХТ ОСМОНИ

(бағиш-тағқиқот)

ЭРКАК

Уч нарсани бахт деб аташ мумкин.

Сенинг хайвон эмас,
инсон эканлигинг, ёввойи эмас,
юнон эканлигинг ва аёла эмас,
эркак эканлигинг

Сукрот

Шубҳасиз, аёллар дунёдаги энг буюк зотдир. Унинг қаршисида ҳамisha сажда қилсанг арзийди.

Аммо, эркакалар-чи? Нега аёллар бегим дея эъзозлайдиган, ота-оналар ўлим дея қувонч билан сўзлайдиган, фарзандлар отам, дея чеқсиз-чегарасиз эхтиром билан таъзим қиладиган ЭРКАКлар тўғрисида ба-тафсилроқ сўз юритиш мумкин эмас?

Келинг, оналаримизни, она-сингилларимизни, турмуш ўртоғимизни заррача камситмаган ҳолда ўзари-миз — биз эркакалар ким эканлигимиз ҳақида ўйлаб кўрайлик.

* * *

Дунё халқлари эркакаларни авайлаб-асрай олишп-тимми?

Машхур руҳшунос Деял Карнети шундай ёзади: "Софья Андреевна шон-шухрат, дабдаба-ю-хашамта ўч, Толстой эса зеб-зийнатни кўрарга кўзи йўқ эди. Софья Андреевна пул, мол-давлат ортидан қувар, Толстой эса хусусий мулкка эга бўлишни пуноҳ деб биларди. Толстой бирор нарсага эътироз билдирса, хотини жазаваси тутиб, подада думалар, бу кунни-дан ўлганим яхши деб, ўзини қудуққа ташламоқчи бўларди. Саксон ёшни қоралаганда Толстой ноёон турмуш зарбаларига дош беролмай, каттик-кирован кунларнинг бирида каякка кетаётганини ўзи ҳам билмасдан хотинини ташлаб қочипта мажбур бўла-

ди. Бирдан ўн бир кун ўтгач, кичик бир темир йўл қаторида зотлажам қасамлигидан вафот этади. Бу этаким ҳоликати Дея Толстойнинг рафиқаси жуда эҳтиш бўлибди. "Отангизнинг бошига мен етдим", деган эди у ўлимни оқидан ўз қизарипта. Иккала қиз ва инани дейишени билмай, жон талашётган она-лари қоронғида юм-юм йиғлашган, чунки оналари у-лар мадоннинг вафотидан йиллар ўтиб, ҳақ тапни ай-тиришган".

Бу дунёдаги машхур, шу билан бирга оқдй ва кенг бир эркак оламдан ўтгач, қилинаётган тавба-қасри! Афрески, кеч.

Американинг 16-президенти, АҚШда қулликни бе-кор қилган, қўлаб демократик ислохотлар ўтказган барон Линкольннинг ҳам шахсий ҳаёти фожиавий эди. Бу ўлган фожианинг замирида яна никоҳ пайти-да бу қўлланган хато ётарди. Эътибор беринг-а, биз қандай деб унинг бут томонидан отилишени эмас, ни-матини айтганимиз. Бут ўк ушганда Линкольн уни от-тиришни амлаб улуғрмай жон берди. Аммо, йигирма ет йилнинг ҳар бир кунда оилавий жанжаллар ту-ғилди у бир бора ўлиб-тириларди.

Унинг оиласи Мери Линкольн тинмай Авраам Лин-кольннинг асабини пармадар, ундан норози эканли-гини айтиб, танқид қиларди. Эрининг ҳар бир ҳаракат-ини, юртиш-туришидан камчилик топар, уни юзига қарай у Линкольннинг эгилброк юриши, қадамма-лигини нотекислиги, ҳаракатида ҳатто нафосат йўқли-гини биларди".

Биз эрта, эркакка бўлган муносабатнинг яна бир ёнани кўришимиз. Эркакни бу ерда иш, бошқа на-матинлар эмас, балки аёла тамом қилаётир, балчиққа қарашли.

* * *

Ушаниш — эркакнинг аёла кўрсатиши мумкин эканлиги энг катта илтифоти. Одатда, у энг охириги эди бўлган, дотан эди Хелен Роуланд.

* * *

Аёллар умр йўлош танлашда эркакаларнинг ўзларига хос феъ-атворга эга бўлишларини ишташди. Айнан шундай эркакалар ҳаётда ўз оиласига содиқ бўла олади, деб хабар беради "Дайли-Телеграф" нашри. Куячи мускулди, катта қирра бурун ва кичик кўзи эркакалардан яхши ота чиқмаслиги тадқиқотлар натижасида аниқланди. Ҳозирда катта даб ва катта кўзи эркакалар аёлларга кўпроқ маъқул келмоқда экан.

Сент-Эндрюс университети психологлари 400 нафарта яқин эркакни айнан шу масала устида сўровга тутишди. — Деб ёздаи Камода Болтабоева. — Тахлилчаиар шунга кўрсатадики, аёллар умр йўлошларини ўзларидан бир неча ёшта катта бўлишларини иштади. Уларнинг соғлиги масаласи эса кейинги ўринларда турармиш. Тахлилчаиардан бири профессор Девида Перретнинг таъкидлашича, соғлом юзали ва келишган қомат эгалари ҳар қандай аёлга ром эга олишта қодир.

* * *

Тиббиёт фанлари номзоиди Миразим Ҳакимов журналлардан бирита берган интервьюсида "Эркакаларни асранг!" дея бонг урди. Унинг фикрича, туғилаётган ҳар 100 қиз болага 105 нафар ўғил туғри келади. Лекин, болалар ўлими ҳолисаси ўғил болаларда кўпроқ учрайди. Бу ташқи муҳитга мослашувчанликнинг уларда анча қийин кечилидаидир. 30 ёшта етанда эркакалар билан аёллар сони тенглашади. 40—49 ёш орасида эса эркакалар сонининг яна камайиб боришини кузатиш мумкин. Бу даврда ҳар 100 аёлга 85 эркак туғри келади. Шу тариқа рақамлар орасидаги тафовут ёш нисбатига кўра катталашиб боради. 60—69 ёшда эркакалар сони аёлларга нисбатан икки баравар камайиб кетади. Бунинг сабаби, бир томондан, ўғил бола организмнинг ташқи таъсирларга берилувчанлиги

болан нисбатан, иккинчи томондан, инсон ҳаётига таъана қилувчи хатарли вазифаларнинг кўпроқ эр-тавар нисбасида эканлигидир. Ўртача умр нисбати эркакалар аёлларга қараганда ўн йил қисқа.

* * *

Нонд кейинги пайтларда шифокорлар ўғил болаларга нисбатан қиз болалар кўпроқ туғилаётганлиги туғри-сиди сўз юритишмоқда. Бу муаммонинг сири нимада экан?

Амритика жониворлари устида бир қатор тадқиқотлар ёнлаган гренадандиялик ва канадалик олимлар шундай фикрда: сайёрамизнинг, унинг иқлимининг ҳададан нонд нисбас бўлиб бораётганлиги кишиларнинг репродуктивни ва иммун тизимига нисхотда салбий таъсир ёнлаётганлиги сир эмас. Табиатнинг фильтри хисобланган сулаклар ҳамда музликлар эса ана шундай за-лардан нолларларни фильтраш қобилиятидан маҳрум бўлишди. Оқибатда эркакалар тақдирини ҳам қил устида гренадани ўз-ўзидан аён. Американинг Гренадандия-лини қароний базаси яқинидаги шаҳар ва қишлоқлар, нинининг бир неча вилоятлари, Италиянинг Совазо шаҳрида асосан қизлар туғилаётганлигини шу ҳолат билан нисхотлашмоқда.

* * *

Нонд бир совуқ хабар яшин тезлигида тарқайди. Япо-нидаги бирик давлатда кейинги эалик йил мобайнида эркакаларнинг камайиб бораётганлиги маълум бўлди. Нонд нилар ва коммуникация вазирлиги нашр этган ҳисотиник маълумотларда қайд этилишича, айни пайт-да Японияда 62.2 миллион эркак ҳамда 63.5 миллион аёл янаидир. "Йомури" газетасида ёзиллишича, Япония нинин 2003 йилги кўрсаткичга қараганда 0.05 фоизга нисбатан бўлса, эркакалар 0.1 фоизга камайиб кетган. Нонднинг жаҳон уруши даврида ҳам худди шундай ҳолат нонд берган эди.

* * *

Аёл кинотеатрда ёнида ўтирган эркакка шундай деди: — Тизмадан тезлик билан қўлингизни олинг. Минг гача санайман.

Бундан чиқди, эркак кишининг қўли ҳам ёқимдан экан-да! Юқоридаги юмор-диалог шундан далолат беради.

* * *

2003 йил баҳорда дунё ахборот агентликалари томонидан тарқатилган "эркак зотининг туғиб битиши" ҳақидаги хабарлар жуда кўп шов-шувларга сабаб бўлди. Бирмунча илмий тус олган бу янгиликда дунёда эркакларнинг биологик тур сифатида оммавий йўқолиши қайда этилган эди. Бу миш-мишларга эса британиalik геномик олим Стив Жонснинг тадқиқотлари сабаб бўлди. Унда табиатда икки жинсликдан бир жинсликка ўттиш тенденцияси мавжуд, деган хулоса таякқандай ўтилган.

* * *

Сиз ҳам эшитдингизми? — деди бир дўстим. "Бекажон"да "Шимсиз қолган эркаклар" деган хабарчани ўқиб қолдим. Шундан бироз ўқий: "Энди аёллар эркакларнинг шимини ҳам тортиб олади. Ноймон қолган эркаклар эса човвор қийишта ўтди. Аёллар тирсиллаган шимларни кийиб, орқасини юз килоллон хисори қўйининг думбасидай серкилатиб юрса, эркаклар рўдапо човворларда уларга анграйтани-антрайтган".

Халқимизда "Кўртандан кўз ҳаки сўрама" деган нақл бор. Мода шунчалик кучайиб кетдики, кўз тус такнинг тешигидай бўлса ҳам одам уялмай. Кўча-кўйида нега эркаклар ерга қараб юрадиган бўлиб қолди? Бу ҳаммаси мода туфайли. Кўзининг кўтаришининг билан кўраги майкасидан дорсиллаб чиқиб турган, майкаси киндигидан кўтарилди, шимининг таранглигидан

қолган жойи биллиниб турган дўндикчага беихтиёр қараб турри келади. Яна ерга қараб ёнидан ўтиб кетганининг модалараст майкасини киндигига қараб яна марта тортиб қўяди. Эркак бундан баттар қайишганини, таҳорати бузилиб, дуч келган томонга ўриб қолди.

* * *

Табиики, эркаклар ҳам бўш келишмапти. Ай-юкка, интеллектуал эркаклар косметик маҳсулотлар, яъни кочаклар сотиб олишда аёллардан олданда бо-ринчиди. Эркаклар 2006 йилда модалаги товарларни харид қилган учун 8 минг крон (бу 880 еврога тенг) харид қилишганлиги қайда этилди. "Жамиятда ўзга-рини рўй берди. Энди аёллар қолди эркаклар модалаги кичик вақт ажратишмоқда", — деди "Кинг" журна-лининг муҳаррири Пор Нильсон.

* * *

Франшида чиқадиган журналлардан бири эркак-ларнинг аёлдан фарқи юз хил турдан иборат эканлигини кўрсатди. Масалан, эркакларнинг миеси аёлларни-кидан 250—350 грамм оғирроқ экан. Лекин, бу эркак-лар аёлларга қараганда ўта ақли, деган гап эмас. Ахир, тарона маймунининг миеси ниҳоятда оғир мия са-бабиди. Демак, миеси каттада ақли бўлиб кетавер-ган тароналар зўр олим бўлиши ҳеч гап эмас эди.

Бундан ташқари, аёлларнинг ҳид сезиш қобилия-ти эркакларникидан 20 фоиз кучлироқ эканлиги аниқ-ланган. Аммо, негадир парфюмерия яратувчиларнинг шидонини эркаклар ташкилади. Аёллар эркаклар-га қараганда икки хисса оғир руҳий ҳолатга туши-рилади. Мусикани ҳам жуда нозик "тушунишди". Бунинг устига эркакларнинг сержаҳлликни ўзи-ни ҳам яқини билмади. Шу жаҳадорлик сабаб эркак-лар 13—24 ёшида аёлларга нисбатан 6 марта кўп оғир қилиб тушиб қолдишар экан

Эркакарни ўйлайдиганаар ҳам кам эмас. Чехияда "Антифеминист" дея аталган фаройиб бир ташкилот пайдо бўлди. Унинг вазифаси турмуш ўртоғи ёки бошқа аёллардан жабр кўрган эркакаларни ҳимоя қилишдан иборат. Жаҳонда аёлларни ўйлайдиган ташкилот йўқлиги адолатдан эмас, — дейди янги мусассаса раҳбари Карел Петр.

Улар дастлабки иш бошлаган пайтда анча хавотирда эдилар. Лекин, вақт шуни кўрсатадики, бундай ташкилот жуда-жуذا зарур экан. Чунки, хотинидан ва бошқа аёллардан зулм кўрган эркакалар ҳам кам эмас. Шу сабабдан, компания иш ўринларини янада кўпайтиришга мажбур бўлди. Чунки, жабр кўрган эркакалар сони ошиб кетганлиги аён бўлиб қолди.

* * *

Оилавий можаролар билан шуғулланувчи англиялик шифокорлар яқинда тадқиқот ўтказишдан. Унда аниқланишича, 341 та можарони кузатишдан бўлишса, бу жанжада 45 фоиз эркак жабрланган. Аёллардан эса атиги 17 фоизи. Қизиғи шундаки, оилавий можароларда аёллардан бирортаси жисмоний шикастланмаган. Эркакалардан бўлса 19 фоизи ўз аёлларидан тан жароҳати олган ва шифохоналарга ётқизилган. Бунни қаранг-ки, жанжалларда аёлларнинг асосий курулмари — пичок, қайчи, кострюл ва бошқалар бўлганлиги таъкидланади.

Аёни пайтда бундай ҳолаар юз бермаслиги учун "Оилага ота керак" ассоциацияси фақат Буюк Британиядагина эмас, балки бутун Европада яккаю ягона бўлган "Қалтак еган эрлар уйи"ни ташкил этди. Бу ерда энди хотини уйдан ҳайдаб юборган эрлар кўйлаб мурожаат этишмоқда. Яна бир гап. Ана шу уйда рухшунослар, докторлар, адвокатлар ҳам борлиги ажабланарлиқдир. Энг муҳими, улар эркакалар устида иш олиб бо-

ришадан, зарур бўлганида эрни хотинидан, ҳа, хотинининг зулмидан ажратиб олишга кўмак беради.

* * *

Каролинда шахрида эркакаларга қийин вазиятларда бўлиб берилган марказ ишга тушди. Бу марказ оиладаги вазиятлардан озор кўрган эркакаларга кўмак беришга ишқилишган. Шуниси муҳимки, марказ эркакаларга зарурли ҳамда руҳий жиҳатдан ёрдам берад экан.

* * *

Бунни қараштки, Дания пойтахти Копенгагенда китон шифокорлар қайда этилган. Шуниси қизиқки, у ердаги китон-куёвларнинг жинси эркакалар эди. Қасби ва били турлича бўлган йигирма икки нафар Даниялик эркак ўз жинсидаги кишилар билан турмуш кўришни расман қайда этган жаҳондаги дастлабки эр-қизлардир. Дания парламенти бунга рухсат берувчи қонун қабул қилди. Бу ҳолатга улар фуқароларнинг ҳуқуқларини тенглаштиришни" вақ қилиб кўрсатганин. Лекин, бу хабарни ўқиган бизнинг Шарқ эркакалари уларнинг устидан маза қилиб қудилшари турган экан.

* * *

Мисолнингнинг Бельда шахарчаси эса кўплаб ёлғиз эркакалар яшаши билан машхур. Мисол учун, ҳар юз нафар эркакнинг кирк фоизи бўйдоқлигини айтмай-қолмай! Улар уйданиш зарурлигини умуман эсдан ҳам тасвирини юборишган. Ҳаттоки катта ёшдагилари ҳам. Ҳаттоки нимада? Улар бола тарбияси, оида таъминоти, фарондилар тарбияси каби мажбуриятларни жини су-қилишга эканлар. "Нега биз оида деб аталмиш бемаза шайхонга ўқимизни қамалимиз керак?" дейишдан улар вақтининини.

* * *

Икки йигит тортишётган экан. Ўзаро жанжал ажита минганда бири:

— Эркакмисан ўзи? Гапигда тур-да энди, хотинга ўхшаб минг хил тусланмай, — деди кекирадигни чўзиб.

— Тураман! — деди иккинчиси ҳам бўш келмай, — Эркакман, деб белимга белбоғ боғлаб, бошимга дўппи кийиб юрибман!

* * *

Ўзоқроқ танишимизникига меҳмондорчиликка бордик.

Эри ичиб олиб, алжирай бошлаган эди, хотинни адабини берди:

— Эркакмисан ўзи! Уйда саккиз қават кўрпачанинг устида ҳўкиздай бўлиб ётасан. Сандикда инженер деган дипломинг бўла туриб уйда сасиб ётасан. Мана, аёл бошим билан ўзим юз килолик юкарни Ишпоромдан олиб келиб тижоратчилик қиламан. Рўзворта бир тийинлик фойданг тегмайди, йўқол, сендай эркакнинг боридан йўғи яхши!

* * *

Олмату-А-Банот дейдики, эрлар ақлу қуввати томонидан хотунлардан ортиқ эканлиқарига шубҳа йўқдир.

* * *

Бир хотин эрининг олдига таом кўйса, кийимларини ювса, уни ўтса жаннат унга вожиб бўлгандир, — деган экан Кутубиддин Изниккий. Унинг "Мушшида мутааххидийн" китобида ёзишча, шундай ривоят келтирилган: Бир кунни Ҳазрати Фотима розияллоху анҳо йиғлаб туриб Ҳазрати Расулуллох (с.а.в)нинг олмадарига келди. Расулуллох сўради: "Эй қизим, нега йиғлаётсан?". Фотима розияллоху анҳо айтди: "Али розияллоху анху би-

дан ордигидан гап қочди. Тонгтача мен билан гаплашаманлар. У кишинга қарши гап айтиб қўйдим. Лекин, мак-садан у кишини ранжитиш эмас. Мени афв этсинлар, кечиринлар, деб тонгтача ёвордим, оёғига йиқидим. Шунда ҳам кечирмадилар. Охири кечирадилар. Шунда ҳам Аллох таолонинг ғазабига учрамасам, деб кўрқаман!..."

Мана Расулуллох (с.а.в) айтди: "Агар Али қарамаллоху таолоху сендан рози бўлмасдан сен ўласанг эдинг, жанона, нооминишти ўқимас эдим. Эй қизим! Сен билмай-сан, эриниғ ризоси Аллоху таолонинг ризосидир. Эриниғ маъни эса Аллох таолонинг ғазабидир! Ҳар қимки хотиндан бир соат рози бўлса, баданидаги ҳар бир тук эри Аллох таоло ўша хотинга бир йиллик савоб беради. Қайси бир хотинки эри унга ғазаб қилган бўлса, Аллох таоло дунёда ҳам, охирагта ҳам унга раҳмат билан қарагандай. Агар шу ахволда хотин ўлса, дўзах аҳлидан бўлади. Эринга алоб ва жафо қилган хотин тўртта китобда қилган дандилдиган. Унинг ўлими қийин бўлади. Қайси бир хотинки, эрининг юзига очик чеҳра билан боқмаган бўлса, Аллох таоло унга осмондаги юлдузларнинг таъинида унга тувоҳ ёзди".

* * *

Насом Ҳазолий шундай ёзди: "Эй, фарзанд! Энда раиси, раҳбари бўлган эркак барча сирларини хотинига айтмаслиги керак. Бир кун келиб, вафотини қилиб қолиши мумкинлигини эсда тутиш лозим. Хотин эҳда ва тақво соҳиби бўлса ҳам азияматан нарсдан хафа бўлиб, эр сирини очиб қўйиши мумкинлигини унутмаслик керак.

Алла туғиллари ақлидан устунроқдир. Севгисини ҳам, нафратини ҳам эркакдан кўпроқ билиради. Оз нарсани сенинг, кичик нарсата ҳам хафа бўлишини ёда тутиш лозим.

Эр хотинига нисбатан кўп сўзай бўлмаслик лозим. Эр айбини юзига солмаслик, севи ва адоқасини маънавиятда тутиши керак. Эркакнинг уйда ўтириши, эр нарсата арадашавериши эр-хотин ораси бўзиди-

шита сабаб бўлиши мумкин. Бу хусуста эътибор этиш керак. Эркак ишончли бир жуфт эканини хотинини қабул қилдира олиш қобилиятига эга бўлиши керак”.

* * *

— Ўқитувчиларимизнинг кўпчилиги аёллар, — дейди Ангордаги мактаб директори афсус-наҳомат билан, — Илгари биз ўқитган билим масканларида эркак муаллимлар кўпчилик эди. Улар яхши ўқимаган болаларга шапаолоқ тортиб юборишарди. Бечора ўқувчи ўзини айбдорлигидан фант демасди. Эндан-чи? Мактабимиздаги устозларнинг кўпи хотин-қизлар. Шу боисдан болаларнинг характеридаги шижоат, марамик ва паҳлавонликка мойиллик сингари ҳислатлар камайиб, кўп ҳолларда аёлларга хос мулоиймлик ва ширинсўзлик эгаллаб бораёпти. Бунинг ижобий томонлари ҳам бор. Ҳарқалай, ўқувчининг устози эркак киши бўлса сиз бошқача бўлар эди-да.

* * *

Ҳозирги пайтда Қизирик, Шеробода, Термиз, Музробот, Денов, Шўрчи, Ангор тиббиёт ҳамда педагогика коллежларида ўқийтган ёшларнинг кўпчилиги қизлар. Демак, яна беш-олти йилдан сўнг билим ва тиббиёт масканларида ишлаётганларнинг ҳам асосий қисми эркаклар эмас, балки аёллар бўлиб қолиши ҳаффи туғилмасмикин? Балки, шундай бўлгани ҳам яхшидир. Сиз нима дейсиз?

* * *

Термиздаги тижорат бозорини айланиб юрган эдим. Ошпоқ соқоли бир боёо чойнак-пиёла сотаётган қизнинг ёнига бориб тўхтаб қолди.

— Неҳара, мана шу тулли чойнақнинг неча пул туради? Яхши йигитга ўхшайсан, арзонроққа берарсан ишқилиб.

қизининг кўзи косасидан чиқиб кетгудай бўлди. Бояни қараб ўшқиради.

Ҳай айниган чол, кўзингизга қараб таширинг, мен ким боламан-ку!

Иббо анграйиб қолди. Қизнинг қора шапкасига, арзон чинкбо кетган қора шимига, тим қора костюм-гапига ва инҳоят қол-қора этикчасига қараб-қараб қизнинг туфратанча қиздан узоқлашди. Эҳтимол, боёо келатган қизларнинг эркакча қийиништа жуда бери-дан кетмаётганидан беҳабардир? Балки ўша қиз ҳам Иббо Бухорий ибн Аббосдан ривоят қилган: “Ўзини аёл ённига ўхшатган эркакни ва ўзини эркакча ўхшатган эркакни расулуллоҳ саломалоҳу алайҳи васалом даъватда-данларар” деган сўзларини ўқимагандир?

* * *

Айюлдаги қишлоқлардан бирига тўйга бордим. Иккинчи катта хонанинг бирида аёллар, бирида эркаклар ўтма экан. Стол-стулар қўйилган.

Аёллар мени эркаклар хонасига бошлаб олиб қилишди. Бу ерда галстук таққан сипо эркаклар тўрдати берган тақдмининг (эҳтимол ҳокимиятда каттароқ давлатлар шимаси керак) галларига жимгина қулоқ тутиб турарларан.

Аёллар пичилити. Қоньяк пишалари бўлаб қолиш-ти эркаклар нимагадир жимгина, эҳтимол ўзларининг қулоқликлари, баъзан одобсизликларини сез-ганини кўлишдан чўчитгандай шовқинсиз овқатлани-шаран.

Биринчидан сўнг тўй эгаси қариндошимиз бўлгани-дан аёллар хонасига ҳам кириб бордим. Бу ердаги-ларнинг кўпчилиги яқинларимиз эди. Шу боисдан эркак кўпчилиги билан қарши олишди ва тўрға ўтқа-тишди.

Мен уларнинг турунли ва овқатланишини кузата-ётганим. Хонда йигирмага яқин хотин-қиз ўтирар-ди. Уларнинг ҳар уч-тўрт нафари бир-бирларига қараб

турунт беришарди. Тавба, бирдангита беш-олти аёл турунглашди, аммо хотинлар уларнинг ҳаммасининг тап-ларини эшитишга уलगуришларига хайрон қоладим. Стода устида арок, коньяк, шампань, винолар. Ўн нафардан ошик, хотин-қиз тинмай ичарди. Булар унча-мунча эр-какни йўлда қолдириб кетишар экан, деб ўйладим. Он-қатни куп еганааридан кўпдари бесўнақай бўлиб семи-риб ҳам кетишган. Бояги хонадаги эркакаларга разм со-ганимда ўзларини атайин ёш, чиройли ва бежирим кўрсатишга интилан эркакалар бўлса оз-оздан овқатди-нишар, лекин ичкиликни уलगудай сипқоришар эди.

Демак, аёлларнинг ҳам, эркакаларнинг ҳам ўзига хос дунёси, характери ва қизиқишлари бор экан, деган фикр хаёлимдан ўтди.

* * *

Кўпинча эркакалар аёлларнинг тинмай, бетўхтов та-пириши тўғрисида ғийбат тўқишни хуш кўрадилар.

Европадаги бир турух рухшунос олмаар бунинг са-бабини аниқлашга муваффақ бўлишгандек. Уларнинг ҳам фикрларига қулоқ сомаслик алоқадан бўлмаса керак.

Аниқланишича, аёллар эркакаларга қараганда уч марта кўп тапирар экан. Улар бир кунда 20 минг донга, эркакалар бўлса 6 мингга сўз ишлаштилади. Шу пайтга қадар аёллардаги бу "фазилат" сабаби миёда ажралиб чиққан тан тестостерон гармонарига боғлиқлиги уқдирилар эди.

Лекин, европалик рухшунослар бунинг тескарисини ай-тишмоқда, рад этишадир. Уларнинг уқдиришича, эркака миёсидаги ҳиссиёт, суҳбат ва хотира учун жавоб бера-диган тўқималар аёлларникига қараганда қичик бўлади.

Бундан ташқари, эркакалар асаб системаси тизимлариди "фильтрлаш" системаси борлиги ҳам маълум бўлди.

* * *

Яна бир қизиқ деди. Германиялик мутахассислар иккада жинс вакилларида кай бири кўпроқ ёвон та-пиришга устаси фарангчилиги юзасидан таақикот ўтқа-

нишан таақикотдан олдани газеталарда эълонлар ҳам турган бошланди. Шундан сўнг бу ўзига хос тажриба-ли интироқ этишни истовчилар сони ниҳоятда кўпайиб қолди. Улардан истатанларича ёлгон тапириш талаб қилишди. Натижа қандай бўлди, дейсизми?

Таақикотда уч мингта яқин аёл ва эркака қатнаш-ди. Уларнинг ярми эркакалар эди. Тажрибада аёллар тажрибаликини кўлдан бермадилар. Улар ёлгонни суя-ганиб янбо юборганлиги ошкор бўлди. Эркакалар бўлса ялгонни энди олишмаслигини кўрсатишди. Тутганиб, тажрибига шонтига олмай хуноб бўлишди.

* * *

Эркакаларнинг характери қизиқ, Америкалик психо-лог Виктор Мартин шундай хулосага келди: эркакалар катти ақлим бўлиб қолганда ҳам йиғидан ўзини тўхта-тишар, инини зўр бериб босишга уринишга ҳаркат қилишди. В.Мартин: "Эркакаларга йиғлашни қим таъ-қиллаб қўлган ўзи?" — дея бонт уради. Агар эркакалар кат ақллар каби ҳиссиётларга эрк берганларида борми...

Мартин профессорнинг фикрича, бундан қон айлани-ши ақилланиши, ошқозон ярасининг олд олинарди. Турли-хил касалликлари ўз-ўзидан барҳам тошган бўларди.

* * *

Жарқуришга борганимда ҳокимият омадаги кат-та кўча четида одамлар жуда серкатнов экан. Газета-ларини омада икки-уч барзанги йитит ўзаро турунт-ганиб турганди. Мен ҳам журнал сотиб олиш учун дегон оинга бордим. Шу пайт йўлакдан тўзад бир қиз кетди қолади. Қийимлари ҳам ўзига ярашган, чиройдан қан қуло борган экан.

Инитлардан бири ховлиққанидан тиширидаб қолади. Ана бунни қиз деса бўлади. Ох, ох, оппоққина қизлардан...

Қиз уқрайиб қараб кўйди. Яна бири тап отди.

— Яхши қиз танишмайсизми? Паркни бир айлан-тириб келаман...

Қиз кескин орқага бурилади-да, йигитнинг олдига келади.

Нимадир бир нарса қарс этди. Қарасам, хўжиздан тавдаи бир йигит гурсиллаб ағанаб тушди.

Қиз унинг башарасига шапалоқ тортиб юборганини тини сезмай ҳам қолган эди.

— Тур-е, эркак бўлмай ўл, қизгаи элдасанг тапир-ди, — деди ошналаридан бири уни турқазигиша ҳаракат қилди. Қиз бир сўз демасдан йўлида давом этди.

* * *

Шайх Муҳаммад Соҳиб Муҳаммад Юсуф матбуотда ёзишча: "Исролда эркак киши оидада бошаник этиб тайинланган. Бу бошлиқлик масъулиятдан иборатдир. Бошлик бўлиш дегани ҳаммани ўз ҳукмига бўйсундириш, хоҳлаган ишини қилиш дегани эмас. Балки оида масъулиятини шариат кўрсатмалари асосида олиб бориш юкини гарданига олишдир. Ойида икки сабаб туфайли эркак кишига оида бошлиқлиги масъулияти юкланганлиги эътироф этилмоқда. Биринчиси, Аллоҳ таоло баъзиларини-баъзилардан фазли қилгани учун. Эркак кишининг яратилганининг ўзи уни оидага бошлик бўлишга мосланганлигидандир. Жисмонан эркак кишининг аёлга нисбатан кучли бўлиши ҳеч қимта сир эмас. Куч-қувватда, шижоват ва жасоратда, турли қийинчиликларда, матонатда эркак киши аёллардан устунлиги ҳам барчага аён".

* * *

Сипо бўлган яхшими ёки жанжалкаш? Жаҳлдор, ҳа, жаҳли бурнининг учида турадиган жанжалкаш эркакларнинг иммун тизими сокин табиат ҳамда оғир табиатларникига нисбатан инфекцияларга қарши курашга яхши мослашган бўлади. Американинг Пенсильвани штати университети олимлари ана шундай ҳудосага қо-

лишди. Олимлари агрессив характерли эркаклар кўп қалса бўладилар ҳамда қиска умр кўрадилар. — дед қайта-қайта таъкидлашарди. Эндидиқда-чи? Аммо, жаҳлдорлар жанжалли хуш кўрайдиганлар ва тенга тебранмаслар бўлишга ўтказилган ўзига хос тадқиқот-тажрибаларнинг натижаларига, жаҳлдорлар гриппга қамроқ чалинар экандир.

Аммо, эркаклардаги жанжалкашликнинг озроқ нафидир экан. Лекин, зарари ҳам оз эмас.

* * *

Ушланган тадқиқотлар шунини кўрсатадики, эркаклар ўлимидан аёлларга қараганда кўпроқ кўрқинилади. Бир таъқиқот натижаларига кўра 200 нафар эркакдан 78 фоизи, шунча нафар қиздан эърига 6 фоизи ўлимдан кўрқини маълум бўлган.

* * *

Американик олимлар ҳамиша шов-шувли тапшаринининга устомон бўлишади. Яқинда улар қизик бир таъқиқотнинг ўртага ташладилар. Эмишки, эркаклар — қизларнинг. Аёллар-чи? Уларнинг ижод намунада-ларини балки, тўғрийдир. Демак, улар бу тапни қаер-дан қоплишди? Маълумки, бундан 80 йиллар илгари қизнинг юр одамларининг скелетларини топиб олиш-ган эди. Антропологларнинг ҳудосасига кўра, ўша вақтда эркаклар эса тик ҳолда юришган экан. Олимлар бу вақтда Бергарнинг фикрича, бундан 50 минг йил олдин Ерда ўзга сайёраликлар жамоси ҳалоқат-ларга учирган экан.

Шунинг қизикки, кемадагиларнинг барчаси эркаклар экан. Ўлилар ўтган сайин улар аёлларга эҳтиёж сезилмади. "журт" ясаган эмиш. Шу тап ростлигини таъқиқотлар натижаси кўп бўлишса?

美 美 美

Энда августинининг фикрига қулоқ туғайлик: агар ашқеркак устида ҳукмронлик қилиш учун яратилган бўлса, нима уни эркакнинг бошидан яратган бўларди. Агар эркакнинг қули сифатида яралганида уни эркакнинг боёридан яратган бўлар эди. Худо аёлни эркакнинг тонг қуқуқли аўсти, ёри сифатида яратгани учун ҳам уни эркакнинг қобирғасидан, юракка яқин жойидан яратган

*
*
*

А. Ажевецкийнинг фикри эса бутунлай янада қисқариб: аёл қабини очадиган қалит камдан-кам эркин дарада бўлади. Аксарият эркаклар қалб қулафини аўлаб билан очадилар.

*
*
*

Уауе немис шоири Генрих Гейне ҳам эркакларнинг таъриф ва тавсиф қилишдан ўзини тия олмаган. Мана уларнинг айримлари: хунжук аёл бўлмайдми, фақат унинг тўғадилгини кўра олмайдиган эркаклар бор. Қалбидида оловчи йўқ аёлнинг ўзи йўқ, уни фақат ёқа билдиш мадакасита эта бўлмаган эркаклар бор. Аёллар эркакларнинг бахтли қилишининг битта йўлини, бахтсиз қилишининг эса мингта йўлини билдирар.

*
*
*

В. Боньская худосаи: аёл ҳеч бир акусиз эркакни
акдди қида олмайдди, аммо энг акдди эркакнинг ака
хушини омиб куйишта қодир.

关
关
关

Сюй Сюэма эркакарнинг хурматини жойига қўнган: эркак киши аёлни чанқоқдан азоб чекиб, суғитиладётган йўловчидек севади. Ундан ўз хирсининг

кондириб буганидан сўнг у ўзи тапи-

Эрхтэн гурдамта кизикишини йүктөдй. Аёл киши
эвэрлэн иссижанд толкиб, сажинга интидаёт-ган
эвэрлөдөк севдй. У хатто ўзи хоҳламаган нарсата
эрхтэн жам у севгита тўймайди. Эркаклар С. Вру-
бленинга раҳмат, десада арзийди. Чунки, эркак-
ларни наместмаган: аёл танасининг эркаклар учун
саркардан қисми унинг оёқларидир. Шу туфайди
эркаклар аёллар оёғига йикилдайлар. Аёллар эса эр-
как танасида унинг бошини қарарайдилар, шу са-
бабдан жам унинг бошига чиқиб олишга интилади-

*
*
*

Уау! Кишилар негедир эркакардан кўра аёлларни унутмагани, улар шаянга мактовларни ёдидинин кун кўрадилар.

Бизни аёл турмоннинг фикри бунга дадил: эркаклар
тўғри бўлгани унутиб юборганида ҳам аёллар бирин-
чи бўлини аёлаб юришсади.

Инда ҳам асрари: эркаклар ҳамон ўз баҳосини оло-
вонини инсоннинг келмайдн. Баки, сиз ошириб юбо-
вонларини? Бейб Парваритор...

МНОГЛАП

Бизнинг турунларда табиат, айниқса Ҳайвонот дунё-
сининг турли ҳисса ва қисмларида яшайдиган ҳайвонотнинг қол-

Татарча. Татникаи адиб Шуккур Холмиразев хонадо-
нида муаллиминизда икки кунлик гурунтининг қарийб
бешинчи кундаф, ёнбойи чуққалар, кийиклар, илонлар ва
башка уяшаш ажойиб-ғаройиб олам ҳақида бўладиёв.
Шуккур ака Бойсув тоғига чиққанида машхур шоир
Маматдин Орингов билан иккаласи қандай кўрқиб кет-
ганини аниқ қувватланда қай ҳолатга тушгандлигини
аниқ билан сўйлади. Ватанимизга, аввало табиатга

битмас-туганмас муҳаббат меҳрдан бошланганини сўзлаганда ҳаяжондан баъзан қора қошлари чимирлиб, тоҳида одагдa жиғдий боқувчи кўзлари чарқаб кетар эди.

Биласиз, Шуккур аканинг "Юр, тоғларга кетамин" кинсасида табиат, тоғлар ҳақида сўз боради. "Юрдан чиккан сўз" китобида ана шу кинсса ҳақидаги фикрларимни, адиб бу сирли ва сеҳрли оламни қанчалик севишини ёзган эдим.

Кечаси соат уч бўлишти ҳамки, тоғларнинг ҳайвонот олами хусусида тоҳида дахшатли, тоҳида қулатган воқеаларни ташираверади-ташираверади. Мана энди, илонлар ҳақида сўзлаганда кўрқувдан баданим секинлиб, қалтирай бошладим.

... Незмат укам айтиб берган эди. Бир ок, эшак минган бобо тоғдан бақириб кела бошлади. Аввалига ундалик эғтибор бермадим. Аммо, чолнинг чақириви негадир илтижовли туюлаверди. Шундан сўнг мен ҳам ҳаммаёқни қоронғулик параси ўраб олаётганлигига қарамасдан тоққа қараб чопдим. Қўлимда кўшояғиз милтиқ, Бобога яқинашганимда хирхираб, томоқлари бўғилиб, ташира олмай қолаётган экан. У эшакни йўрттириб келаётган эди. Орқа тарафни кўрсатиб:

— Анани аждарҳони қаратин, мени қуваб келайтин, — деди жон ҳолатда. Милтиқ тепкисини уч-тўрт босганимдан сўнггина катта илон ер тишлади. Илоннинг йўғоналиги салкам одамнинг бемидай келар эди. Илон бирор кишини қувааса ундан дахшатлиси бўлмас экан.

— Афсус, илонлар ҳақида даярли ёзишмайди-ди, — деди Шуккур ака.

Шу таъна-дашномлар тавсир қилиб қўлимга қолди олдим.

ЎҚИРАДИГАН ВА СОҒАЙТИРАДИГАН ... ИЛОНЛАР

Нимадир вишиллагандек бўлди.

Тавба... Шундай сўлим гўшда қандай сир-сингон бўлди экан?

Илора даштларига туталиб кетган Губбулоқ деган жойда баҳор ҳавосидан тўйиб-тўйиб сипқораётган эди. Мен яшида адирликларни қалин ўт қоплаган, табиат гўшадлигидан баҳри дилнинг очилиб, ҳаёт нақадар тизилган эканлигига яна бир қара имон келтирасан экан.

Қа, интишмадим, нимадир вишиллагандек бўлди. Аввалига парво қилмадим. Ёнимда ўтирган ошоналарим ёни билан Яхшибой тўсатдан:

Хол қоч, ўқинг! — деб бақириб юборишди бағиринга.

Ўшимадан иргиб туриб атрофга алаңгай бошладим.

Ани ушн қара, чақиб олса ажалингдан оқдин нардан жўнаб кетасан! — деди Аҳмад ҳеч қимни менсиз-нон қабил аста ўрмадаб бораётган кўкиш қора илоннинг еғиратиб.

Бу кософатни нима деб атайди, биласизларми? — деди ўқанда бир неча йил мол боққан Хураам носини гўшунга тошлагач. — Билиб қўйинглар — энг дахшатли илор ну чирҳи илон.

Қулаи сеҳрданган қаби тошдек қотиб қолдим. Тоғларга мажлук қўздан қойиб бўлгунча негадир тилим сезилганга келмади.

Уф, юракни ёриб юбораёздиёй, маёвканинг ҳам қанчалар чикқарди, — норози бўлди Хўжамберди жин-жинлар тоғларини яғжимдаб.

Э, қуш юрақлар, — деди Чоршаноби майкачан еғиринини синаб, — Кеча газетадан бир хабар ўқиб қолди. Ундаи шундай ёзилган. Заҳарли илонлар тўлаб-толаб етган ёндода узок вақт яшаш бўйича мадайдан муҳаммад Нур Абдулла жаҳон рекордини қўйди. Бироқ амен кўрқинчли судараиб юрувчидаар билан ронга роса ўттиз беш кун биргайқада яшайди. Қора ёнор кўшоникаи илонлар ва бошқа рептилиялар давлатдаи иттикомат қилиш хангоматабларни завқли еттишга қўлаб жааб этди. Бироқ маҳаллий қум-қумлар бушга дош беролмадилар. Томошабинларнинг

кўз олаида ўттиз беш кун ичида бир неча илон ўлаётди. Кўраидаинтиги, ана буни мардик деса арзийди, сенлар бўласант...

* * *

У илоннинг бошини танасидан жуудо қилди...

— Ҳозир бир ширин таом тайёрлайман, ичиб ҳузур қиласиз, мабодо яра-пара чиқиб турган бўлса, ичқилиб юборадим, — деди Истара қишлоғида яшайдиган Эрташ Алмаев.

Этим жимираб, алманечук қарахт ахволга тушиб қолдим. Тавба, илонни ҳудди товук бодасини ушда гандек бемаод, сира сесканмай кўлида эзгилаб турибди.

Илон бошидан тиркираб қон отилиб кетди. Сўнгги илик сувга ювиб, гўштини қозонга ташлади. Бир анор чамаси сувга шалоқ этиб тушган гўшт пишганидан сўнг нахотки инсон бодаси учун лаззатли таомга айланди. Ҳозиргина совуқ вишиллаб, норбоз Эрташ Алмаев кўлида баликдек биланглаб турган кўловор илондан шўрва тайёрланаётган эди.

Қозондаги сув биқираб қайнай бошлади. Сўнгги тўрт-бешта картошка ташлади. Зира солинми ҳам унутмади.

— Энди шивит билан кашнич керак, — деди у ҳудди Фарғонача ош дамаётгандек тамшаниб. — Мабодо шулар қозонга ташланмаса, илон гўштининг ҳиди киши метадасига тегиши мумкин, булар ҳидини олади-да.

Қозонга бир чимдим туз соғди.

Илон шўрва қайнашини бир соату эдик дикка кутипта тўғри келди. Чунки, қозон тагидаги олов унчалик баланд эмас эди.

— Мана энди овқатларнинг сайгули, таомларнинг подшоеси таша-тахт бўлди, — деди Эрташ Алмаев ҳудди Ишподомада телевизор сотиб ўтирган савдогарлар молини кўз-кўз қилиб.

Ҳама Билдиҳондан Ғулом деган йипит келган эди. Илон шўрва ана шу дарада қайнаётган эди.

Ғулом билан турунгулашди.

Икки ўғлимнинг юзига, баданининг кўп жойларига арқа чиқиб қолган эди. Мана шу шўрвадан олиб қайиғи ўғим ҳам, фарзандларим ҳам маза қилиб ичдик. Ғулом уч-тўрт кун ўтгач, не кўз билан кўрайки, ҳалити яхшироқдан асар ҳам қолмаган. Аввалда илон гўшти ичмаган, деса сира ишонмаган эдим. Мана энди ўғим қайиғидагина синаб кўрдим.

Бу таомни шербодлик Аҳмад морбоз Ибрагимовнинг шербодлигида ҳам эшитган эдим. Морбознинг Олим деган ўғли, Алишер деган невараси ҳам морбозликнинг шербодлиги яхши ўрганиб олган экан. Аҳмад морбоз шўрвадан деди:

Илоннинг гўшти ҳудди товукникига ўхшайди. Шербоддан икки раҳбар мента итмос қилиб келди. Шўрва шўрвадан таомни тайёрлаб берган эдим.

Уж бообоз, умрингиздан барака топинг. Шўрва ичган баданим қизилиб, ҳузур қилдим. Роса шамолдан айридан азоб бераётган эди, шу бадодан бизни ҳама қамалтириб, — дейишди.

Қозоннинг қопқоғини очганда буёқ кўтарилди ва таомни кўриб бир таомнинг хиди уй ичкарасига тарқалди. Шўрва қозондагига сузилди.

Менинг фикримча, соғлом одамлар ичиши шарт эмас. — деди табиблардан бири. — Фақат беморларга қозондаги Шўрва унутмаслик керак.

Ишончлик билан, доно муаллим ўроз Худойкулов илон шўрвадан бир қошиқ ичиб кўрдиди-да, ширинлик билан деди: Сўнгги, ўтиргандарга юзланиб:

Ишончликларми, бир воқеани айтиб берай. Бир неки йил аввал маҳаллий газетада Қурбон морбознинг мақола босилган эди. Унда ёзилгича, бу таомнинг таъми "Хурсанд" жамоа хўжалигининг қишлоғида яшайдиган Қурбон исмаи киши қишлоғида қасад бўлиб қолди. Ҳатто докторлар ҳам

аник, ташхис кўя олмади. Бирови сарик касаллигига чадинган деса, яна бошқаси асаби чаток, деган фикрларга келишди. У ниҳоятда оғир аҳволга туша бошлади. Бир кўни полиззорда кўзойнакали илонни кўриб қолади-да, ундан шўрва тайёрлаб ичди. Сўнгра дарров тузалиб кетди. Шундан сўнг тўрт йил ҳеч қандай касалликка чадинмади. Аммо, яна оғирлашди. Батзилар уни ўлиб қолади эди, деб ҳам ўйлашди. Лекин, Қурбон ҳаёт учун курашди. Яна илон гўшти ва шўрваси унга нажот бўлди. Худас, йигирма йилдан буён бу одам илон шўрва тайёрлаш билан машғул.

— Ёпиримей, шу гап чинмикин? — деди неварасини морбозга кўрсатиш учун олиб келган момо.

— Ҳа, рост, маколани уйда саклашман, — деди журналист дўстим ишонч билан.

— Термиз туманида бир аёл илон кабооб егани учун оёғи, қўли зиркираб оғриши тўхтаган эмиш, — деди ҳамсоямиз шўрвага қошиқ ташлар экан.

Гуруннга тиббиёт олимларидан бири, шу билан бирга истараalik ёш шоир Абдулла Жовлиев ҳам кўшилади.

— Биасизми, илоннинг пўстиям инсон организм учун фойдали. Умуман, яра чиқмайди. Африка қитъасида яланғоч одамлар яшашини киноларда кўрганимисиз? Уларга нега совуқ таъсир қилмайди? Илонхўралиги учун бундай одамлар шамоллаш ёки бошқа касалликларга умуман чадинмайди, деб эшитганман.

... Шеробод бозорида илгари бир бобо тез-тез кўришиб турарди, ҳар келганида кўпчилик худди маймунни томоша қилгандек тўпланишиб, ҳайрат билан унга қараб туришарди.

Харидек йўгон илонга сирға такиб олган бобо эса парвойи фалак эди. Уста Мусурмонқула халфа исми бу қария асли зарбоблик бўлиб, кўпни кўрган, табобат илмидан анча-мунча бохабар морбозлардан бири сифатида шуҳрат қозонди.

— Сизни Душанбета чакиришяпти, — деди унга бир одам ялиниб-ёлвориб.

— Ҳа, нима гап?

— Аху дегиш илонни ушлаб Москвага олиб кетиш керак экан. Бу ишни факат сизни уладайдди дейишяпти. Шунни тутиб яшикка солиб берсангиз.

Хар қалай, морбоз морбоз-да. Илоннинг нимасидан кўркади? У Тожикистонга етиб боради. Сўнгра дунёдаги энг кўрқинчли ва баҳайбат Аху илонини яшикларга яхшилаб жойлади. Шу пайт икки мўлтони келиб қолади-да:

— Бобо, илонитизни бир кўрай, очинг, — деди.

Мусурмонқула халфа раҳмдил одам эди.

— Бўпти, ман!

Кўрқинчли илон шунни кутиб тургандек вишиллаб халфанинг кўлига чанг солди. Бобо яшикни ёлмоқчи бўлган эди. Хавфли илон яна бир марта билагидан ўзиб олди.

Халфа олдидан сезадиган одам экан.

— Икки ярим соатдан сўнг умрим тутайди, — деди сира афсус чекмай.

— Ўша бобо менинг устозим эдилар, — дейди "Талашкон" жамoa хўжалитида яшайдиган Аҳмад морбоз чуқур уф тортиб. — Зўр одам эди. Ахудан бошқа илонларни бемалол живовлаб олса бўлаверарди. Мана қараб туринг, олдингизда чўзиллиб ётган кўплар ўйлаганчаник дахшатли бўлмаган захарли илонни бир қалима дуо ўқиш билан нариги дунёга жўнатиб юбора олам!

... У от устида ўтирган эди. Ниматадир кўйлар беэювта бўла бошлади. Дилмурод хайрон қолади: булар қандайдир хавфдан огоҳ этишмаяптимикин?

Йигитча шартта отдан тушди-да, атрофни кузата бошлади. Шу пайт нимадир жонни халқумига келгудек бўлди. У оғрикнинг зўридан жонни узлиб олгандек бўлиб, инграб юборди.

Қарасаки, икки-уч қадам нарида бир илон ер башираб сударалиб бораётир.

Уни дарров шифохоната олиб келишди. Бу ерда анча-мунча муолажа бўлди.

Орадан тўрт кун ўтди. Унинг ахvoli баттар оғирлашиб, оғайнилари ҳатто саросимага тушиб қолдилар.

— Нима қилсак дара чекинади?

Бу оғир савод ҳатто туман шифохонаси ҳакимарининг елкасига зина-замбид юк бўлиб тушгандек эди. Ҳамма ҳар тарафга югуради.

— Қизирик туманидаги "Кунчикиш" колхозида Норбой Амиров деган морбоз бор. Шуни олиб келингллар. Бутун умид ўшандан, — дейишди беш-олти киши ўзаро маслаҳатлашгач.

Ёши эмиқлардан ошган морбоз ҳали бараам эди. У шифохона палатасига қирдай-дай, ҳакимлардан руҳсат сўради. Уларнинг розилитини олгач, дуо ўқишга қиришди.

— Дилмуроджон, сен эътибор бериб тур, агар ўқиганимдан сўнг бирор ўзгариш юз берса дарров айтасан.

Морбоз оятларни тинмай ўқир эди. Сўнгра бироз дам олади.

— Қандай бўлди?

— Сал енгил торташман. Кўзим ҳам аввалгидан равшанроқ кўраётгандек.

Дилмуроднинг оғзидан, бурнидан тинимсиз қон отилаётган эди. Морбознинг ўқишларидан сўнг бутунлай тўхтади.

Озроқ дамини олгач, яна қалима қайтаришга қиришди. Норбой морбоз анча оят ўқиб ташлади.

Шундан сўнг ҳакимларга:

— Сизлардан илтимосим шуки, мен дуо ўқидим, энди укол-пукол қилмай турингизлар.

— Бўпти ака, — қўл қовуштириди ёшроқ дўхтир.

Кеч туша бошлаганда Дилмурод дардан бутунлай ҳалос бўлгандай эди. Уни уйга олиб кетишга қарор қилдилар.

— Носидака керакми?

— Йўқ, ўз оёғи билан уйга юриб кетади.

Уни уйга олиб кетишди.

— Ахвол қалай, Дилмурод?

— Зўр!

Ангор туманидаги М.Азизов номи жамоа хўжалигида яшовчи ўн етти ёшли йигитча ярим кундаёқ морбознинг сеҳрли оятлари таъсирида тузалиб қолган эди.

— Энди уйга қайтсам, — деди Норбой морбоз.

— Йўқ, сизга жавоб йўқ. Ҳозир бир катта қўй сўямиз. Сиз ўғлимни ўлимдан олиб қолдингиз. Бу яхши-ақиллигизга яраша сизни иззат-икром қилишимиз керак-да, — деди йигитнинг отаси.

Дилмурод тез орада бутунлай тузалиб кетди. Заҳарли кўлвор илон чаккан жойда ҳеч қандай оғриқ сезилмади.

Морбоз билан уйда турунг қилдик.

— Бобо бирданига икки кишининг ҳаёти қил устидида турганида сизни-уларнинг жонига оро қирган, дейишди. Шу ҳақда тапириб беринг, — деди ҳамроҳим.

— Мана, ўғлим ўқтамбек тапира қолсин, — деди морбоз қамтарлик билан, — уям бу қасб сир-асрорини яхши ўрганиб олган. Шу сизлар айтган воқеани ўз кўзи билан кўрган.

— Йўқ, ўз оғзингиздан эшитсак, — деди яна бир ҳамроҳим Қурбон Абдураимов қизиксиниб.

Гуачеҳрани илон чакиб олди. Ҳомиладор аёл нима қиларини билмасдан қаловланиб боши қотиб қолди. Мўраббот туманидаги "Янгиобода" хўжалигида яшай-агган бу аёлни дарҳол шифохоната ётқизишди.

У хансираб нафас олар, тўё томоғидан олов пулка-мётгандек, бутун дунё кўзига тор кўринаётгандек ҳафсаласи қочиб бораётган эди. "Мен-ку майлигая, қоринмадиги ҳали туғилмаган гўдак ҳам очилмаган гўдак қалон бўлади. Ана шунисига қуяман, эгачим".

Ҳакимлар шундай қарорга келишди. Она қориндаги чақалоқни операция орқали олиб ташлаб, сўнгра аёлни даволашга қиришган маъқул!

Гуачеҳранинг яқинлари бошқа жойлардаги табибларни ҳам зир югуриб излашга тушдилар.

— Кизирик туманидаги Кишлоққозон кишлоғида Норбой морбоз деган кўзойнак тақиб юрадиган одам бор. Теъда ўша кишини олиб келингизлар, — деди кимдир ҳалослаб келганича.

Норбой морбоз етиб келди. Қалималарни ўқий бошлади.

Операция қилиб болали олиб ташлашга ҳожат йўқ, — деди морбоз ишонч билан. Фарзанда туғилганидан сўнг бу воқеа эсдалик бўлиб қолсин учун исмини Тошжамол қўйингизлар.

Анча вақт ўтгач Норбой морбоз воқеа қандай натижа билан тутаганини билдириш учун кизикиб сориштирди. Чақалоқ эсон-омон туғилиб, унга морбоз айтган исмини қўйган экан.

Гурунгимиз алмаҳалгача давом этди. Демак, илоннинг фойдаси ҳам, жафоси ҳам оз эмас экан.

ФОА

Сафия фолбин бўйинбоғ таққан, сипо кийинган бир зиёли одамнинг ташвиш ва ҳадик соя ташлаган юзига қараб туриб ишонч билан тапирди.

— Сиз йўқотган беш минг доллар чап қўшинингизнинг уйида, кўпчачаси орасида турибди! Қўп ҳажжонданмант, бутун хурсанд бўласиз...

"Ҳеч ким сезмадимикин?", — дея тонг саҳарда "Нексия" да келган бу амалдорнинг икки кечадан бўён уй-қурилиқдан кўзалари қизарган, у худди уйи қуйиб кетган бечора кишидай одамий фолбин олмада мунгайибгина, илтижомли кўзларини унга тикканча ўтирар эди.

Ёзда беҳосудан гуадираган момақадирқадек кутиматан янгиликни эшитиши биланок бироз саросимага тушиб қолади.

— Ростданми? Синглим, чини билан шундайми?

— Э, ака, ўпкангизни босинг, ҳали буку долларлар экан, мен жиноят қиларув бўлими ходимларига иккита ўғирланган тракторни, бошқа кимматбаҳо нарсаларни ҳам топиб бердим...

— Опажон, тилингизга шакарей, опажон... Агар мабодо айтган жойдан топилса, сизга махсус сюрприз олиб келаман...

Орадан бир неча кун ўтди.

Тонг саҳарда Сафия фолбин ҳали юз-қўлини ювмаган ҳам эди, бир қизил машина ҳовлиси адоғига келиб тўхтади. Ундан ҳалиги беш минг доллар йўқотган одам тушди-да, ҳалослаганича югуриб келди.

— Ўлай агар, илгари фолбинни жиним суймас эди, долларларим топилади, бола-чақангизнинг хузур-ҳаловатини кўринг, мана бу сизга сийлов...

Кизик!

Наҳотки ҳатто кўриниши, тап-сўзлари бошқадарикидан дээрли фарқ қилмайдиган шу аёл очтан фоллар рости чикса? Эҳтимол, айрим кишиларда Ҳақ тарафидан ато этилган сирли, бир қудрат зоҳир бўлармикин?

Йна ким билди дейсиз, балки...

Аmmo, ўтмишдаги минглаб сирли, гаройиб воқеалар қачон ва қандай юз бериши, қайсибир башоратчи ёки одамий фолбин томонидан олдидан айтиб берилганлигига нима дейсиз?

1. "Қўйнинг ўғриси — ҳамсоянги"

"Тиламбооб" жамоа хўжалигида яшайдиган Сафарали муаллим икки кундан бери ўғиллари, хотини билан Кизирик туманининг у бошидан бу бошига зир югуригани-югуриган. Абдулла Қаҳҳорнинг "Ўғри" ҳикоясидаги қўжизини йўқотган чол каби сарсону саргандон — бутун оила оёққа турди.

Сафарали ўтган бозор кунни ўғлини уйлантириш учун икки бош семиз қўчқор сотиб олиб келган эди. Бир кечда йўқолади-қолади. Ерга кириб кетдики, осмонга учиб кетдики, бутни ҳеч ким аниқ айтиб бера олмади.

Ҳамсоясини қўйларини ахтавериб ҳолдан тойган Сафаралига раҳм қилдики "Сизга бир текин маслаҳат бор" деди.

— Эшитайлик-чи?

— Шу Очид Қосимов деган фолбин бор. Эмлик сўмининг бахридан ўтингда, фол очиб кўринг.

— Кўйинг-е, сафсата гапларни. Фолбинлар фириб-тардар-ку? Нима қиласиз ўзи оғриб турган бошимни янаям тангитиб.

— Айтадим-кўйдим, эски одамлар шундай дейишадилар: бир кичининг, бир каттанинг тапини олар!

Кечагина ёш-ялангта кино кўрсатиб юрган шу киши....

Сафарали муаллим илгарилари райкомнинг катта-кичик йиғинларида "Дин — афюндир" деган матбуза, ўзундан-ўзоқ лекциялар ўқийвериш хаммани безор қилиб юртанди. Фолбин, кушноч, мулла, эшон деган сўзарни эшитса, ҳудди қаламшир ютган кишидай афтини буриштирар эди.

Энди бўлса... унинг ўзи таваккал қилиб, фолбин-никита қараб жўнади.

Очид Қосимов асли шерободлик эшонлардан бўлиб, муридарлари ҳам анча бор. Лекин, унинг уйига асосан яра-чақа чиққанлар, боласи иситмаганлар, фол очирмоқчи бўлганлар тинимсиз келиб туришадилар.

Бутун ҳам ярим соатлар чамаси навбат кутишга тўғри келди.

Сафарали муаллим: "Бор-ей, менадан кетса кетсин" деб юз сўмликни кўрпача устига ташлади. Фолбин пуллари кўлига оқди-да, унга қараб турди:

— Эй оғайни, ниммага ваҳима қиласиз, иккада кўйингиз ҳам уч ҳовли наридаги хамсоянтининг уйида турибди!

Гўё уни қалақа қилаётгану, муаллим бунга сезиб қолгандек ишонқирамай:

— Йў-е, ростданми? — деб юборди.

Ҳудди тилдо тошиб олган одамга ўхшаб шоша-пиша уйига жўнади. Сада қоронғу тушиб қолган эди. "Бу хум-пар мени лақимлатаётган бўлмасин тагин? Ким биладилар, эҳтимол ростдир?"

У уйга етиб келиши биланок хотинини, ўғилларини чакирди.

— Қўйлар шу атрофда экан, тезроқ бўлинглар, излаб келайлик.

Улар бир кути тугурт олиб, уч уй наридаги кўшниникига боришди. "Мабодо бу ердан қўйларни ахтариб юртанимизни билиб қолса, хафа бўлиб юришмасин" деб тугурт чақиб, ҳовли атрофини секингина кўриб чиқишди. Моллардан ном-нишон йўқ.

Шу пайт уй эгаси ҳовлига чиқди.

— Бу ерда нима қилиб юрибсизлар? — деди хайрон бўлганини яширмай.

— Қўйларимизни йўқотган эдик, фолбин уч ҳовли наридаги уйда, деган эди.

— Фолбин айтувдай? Сенларнинг молинг менинг уйимда нима қилди? Тавба.

Эшик қарс этиб ёпишди. Уй эгаси жаҳл билан ичкарита кириб кетди.

— Кетдик болаларим, фолбин роса туширибди бизнинг!

Бакирик-чакирикни эшитган кўшникларнинг кўпчилиги "Қани нима жанжал экан?" дея кўчага чиқиб қолди.

Улар ҳафсаласи пир бўлиб, уйга кириб кетдилар. Эртаси куни тонг саҳарда чап томондан уч ҳовли нарида тураётган кўшниси икки кўчқорни етаклаб келиб қолди.

— Ҳамсоя, мабодо мана бу сизники эмасми? Бурунги куни адашиб ўтган экан, ҳовлининг адоғига бовлаб кўйгандим.

Муаллим хайрон бўлди. "Нега икки кундан бери индамай юрди?" Кейин билишсаки, фолбин сирини очиб кўйгани учун қўйларни номдож олиб келиб берётган экан.

... Қизирқалик Ойша, Барно, Хосият, Бахтиёр, Турсуной, Хуришда, Иззат, Бибираҳима фолбинлар билан турунглашиб ўтиганимизда бир аёл йилдамсираб уйга кириб келди.

— Ҳа, опа нега хафа кўринасиз...

— Оҳ, сингилжоним...

Негадир уёғини айта олмади.

У фолбиннинг кўлига фуқаролик гувоҳномасини тутказди.

— Ойша опа, мана бу кизимнинг паспорти, унга фол очиб кўринг...

Фолбин фуқаролик гувоҳномасидати суратга қараб туриб:

— Бу кизингиз тентак-ку? Уйдан улоқиб чиқиб кетадими? Бандихонлик аёл кўзёшларини арта туриб:

— Тўғри, тўғри, — деди.

— Энди опа бундай киласиз. Шу кизингизни менинг олашимга бир олиб келинг, — деди Ойша фолбин.

— Майли, бўлти. Илоё дунё тургунча туринг...

Опа худди лотареясига қимматбаҳо ютук чиққан кишидек сўнгганича уйдан чиқиб кетди.

Сурхондарёлик талантли ижодкор Жамила Эргашева ҳикоя қилди: "Бир шоира синглим бор, ўзи журналистика қулайётини битирган. У ёзса қаламининг учидан факат аруу тавҳарлар тўкилар эди. Аммо у... кейинги йилларда ёзмай қўйди. "Ёзолмайман, қўйишмайди. Қўлимга қалам олсам, бўғишади" дейди. Қўйишмайди, бўғадиганлар ким, айтмайди. Мен ҳам сўрамайман. У "қўл" олган, фол очади, "ўқийди", кимнидир иситади, кимнидир совитади. Бу соҳада кўп илму амаллардан бохабар. "Фол очаман" деб уйма-уй мижоз ахтариб юрганлар кўп, аммо у уйма-уй юрмайди, унинг оstonасида уймалашиб, навбат кутиб туришадди".

Фолбинлар... Аммоқичми? Фирибгарми? Ёки ҳақиқатан ҳам инсон ҳаётида юз бериши мумкин бўлган воқеаларни окизмай-томизмай рост сўзловчи инсонларми? Ҳисобсиз сўроқлар юракка ўқдек қадалади. Ниҳоят бундай саволларга жавоб излаб, бошқаларнинг ҳам мулоҳазадарига қулоқ тутдим, бир неча ой кузатишлар олиб бордим.

2. Машҳурларни дод қолдирган башоратчи ва фолбинлар

Таниқли ёзувчи ва журналист Хуришда Аўстмуҳаммад Гулчехра исми башоратчи аёл хусусидаги мулоҳазаларини очик-ойдин ёзди: "Башорат қилувчи фолбинлар, йўқолган буюмларни топиб берувчи ромчилар, онасидан уруш-жанжал аримайдиغان эр-хотинларни бир-бирита "иситиб" қўювчилар ҳақидаги узун-қулоқ миш-мишларни ким эшитмаган дейсиз?". Сўнгра адиб Гулчехра опа билан бўлган гурунгни ҳикоя қилди.

— "Мен сизга яқин атрофда зилзила бўлишини айтганимдир", — сўраб қолди тасодифан кўришиб қолганимизда Гулчехра опа.

— Кўйинг, ундай деданг, яхшиликдан гапиринг, — дедим шопилиб турганим боис гапни мухтастар қилиб.

— Орадан икки кун ўтди. 14 июнь куни Шарқий Қозғистонда қучли ер силқинди. Бу хабарни эшитдим, опага қўнироқ қилдим: "Башоратингиз тўғри чиқди", — дедим. Гулчехра опа қўнироқ қилганимга ажабланимди ҳам. Балки олдий хабар бераётган одамдек:

— Бу ҳеч гап эмас. Биздан узоқроқда қучли зилзила бўлади, кўп одамлар қурбон бўлади, — деди.

Орадан беш-олти кун ўтар-ўтмас, Эрондаги зилзила эълиқ мингдан ортиқ аҳолининг ёстиғини қуритди.

Бундай фолбинлар маммакатимизда кўлаб учрашиб, уларнинг ўзига хос сирларни очиб эса ҳади фан олинда забот этилмаган чўкки эканлиги хусусида уйлаб қоласан, одам. Фолбинлар факат ўзбекистонда эмас, бошқа давлатларда ҳам беҳисоб.

Бокулук башоратчи Малоҳат Назарова ҳар жихатдан "қолишга" сиймайдиغان шахс саналади. Отаси 109 ёшга кирганди Малоҳат туғилганди. У болалиқданок башоратчилик қобилияти юзидан илон чақиб олгач, тувалитига намоён бўла бошлаган. Юзини операция қилишларини эшитиб, касалхонадан қочиб кетди. Ирим-сиримлар, дуодар ҳам қор қилмади. Уй ичиди

яширинганича кириб-чикиб юрган кўшнилариға фол очарди. Ҳаммаси тўғри чиқди.

Кейинчалик илон чаққан юзи ўз ҳолига қайтган бўлса ҳам унинг руҳиятида қандайдир ўзгариш бўлди. Кўчада-кўча юриб одамларга келажакдан башорат қилад бошлади.

Мамоҳат Назарова тўғрисидаги айбномада шундай сўзлар бор: "Фалон жойда яшайдиган фуқаро Мамоҳат Назарова Совет Иттифоқи тарқалиб кетди, деган сўзлар билан антисовет тартиботи омиб борапти..."

Унинг кўпгина башоратлари рост чиқкан. Мамоҳат оқинданок Шевардадзе ва Левон Тер-Петросянға уюштирилган суиқасдини, Чеченистондаги урушни айтган эди.

Илгари зўр башоратчилар бўлганлиги ёмон эмас. Мана бир мисол. 1542 йилнинг кишида Шотландия кироличиси Мария де Гиз фарзанда кўриши кутилаётган эди. Аммо, чакалок келажакда қандай инсон бўлиб етипиши қоронғу. Шу боис машҳур фаранг фолбини Пардье онанинг қасриға олиб бориб келинди.

Фолбин, она — қиз фарзанда кўришини қаромат қиладди. Бирок чакалок туғилган кўни она бева бўлиб қолишини ҳам яшириб ўтирмайди. Қиз ниҳоятда чиройли бўлади. Афсуски, онаси сингари ўн етти ёшида бева бўлиб қолад экан!

Ҳулмас, қиз бахтли бўлмайди!

Фолбиннинг бу гаплари кироличани довдиратиб қўяди. Наҳотки рост чиқса?

Бўни қарангки, фаранг фолбини асдаматган экан. Ҳақиқатан ҳам қиз фаранда туғилди. Унга Мария деб исм қўйилди. Мария Стюарт дунёға келган кўни отаси одамдан ўтади. Орадан қирқ беш йил ўтгач қатл этилди!

Тавба, фаранг фолбини Пардье ҳали туғилмаган чакалоқнинг тақдири нима бўлишини уни онасининг қафтларига қараб айтиб берган экан. Нета ҳозирги пайтда бундай зўр фолбинлар кам?

...Булвориялик башоратчи ва фолбин кўр момо Ваннинг хузуриға кўпгина таниқли кишилар: Теодор ва Адамиди Живковлар, Леонид Леонов, Вячеслав Тихонов, Святослав Рерих, Кирсан Илюмжинов ва бошқалар келишган. Ванганинг олдига Кашшировский ҳам ташириб буюрганди. Гарчи гулларни жулда яхши кўрсатмадан Ванға хатто яшнаб турган гулдастани ҳам олмаганди. У Кашшировский кўллаб одамларға зиён етказди, деб хисобларди.

Академик Наталья Бахтерева шундай ҳикоя қиладди: "Ҳали Софиадальгитмаёқ болгар психиатерларининг айтишича, ўз хузуриға олганган ҳар қандай одам ҳақида тўла маълумотға эга бўлар эмиш. Шундай бўлса-да, унинг олдига ишончсизлик руҳи билан бордим. Биз бир неча соат бирта бўлдик. Сухбат тафсилютини айтиб ўтишимнинг хожати йўқ, деб хисоблайман. У менга жулда ақлли ва кучли бўлиб кўринди. Асосийси, у қами бирорта ўта маақами агент ҳам билиши мумкин бўлмаган нерселарни гапириб бердики, уни тан олмаганининг иложи йўқ.

... Машҳур ҳинд башоратчиси Свами Дхармендарас мааника Динанинг бахтсиз ҳолисига учрашини, ўлимидан бир йил олдин бу фалоқат қайси кун, соатда содир бўлажати тўғрисида огоҳлантирган эди. У мааникаға ёзган хатида машина юртанда жулда эҳтиёт бўлишини ҳамда Парижға бормаслиқни уқтирган эди. Аммо, Аниана бу гапларға сира эътибор бермади, охир-оқибатда кетди...

"Труда" газетасида тўрт-беш йил аввал шундай ёзишганди: Улуғ рус шоири А.Пушкин 1817—1818 йилларда петербурдалик таниқли фолбин аёла А. Киргофға учрашди. У ўттиз етти ёшинида ўлдириласан, деди. Шоир фолбинни тақдиридан қочиб кутулишға беҳуда уринди. У ҳудди ўша баъанда бўйли, окбилак шахс дейилган Даниелс отан ўқдан ҳалок бўлди. Буюк шоир М.Дермонтов ҳам ўлдирилиши олдидан башорат қилинганди.

Парижда бир фолбин хотин рус подшоши Александр II га саккизинчи суиқасдан кейин ўлишини

Намоз нима дейишини билмай, ҳафсадаси пир бўлиб, уйига қайтиб кетди. Лекин фолбиннинг башоратини хотинига очикдан-очик гапиришдан тилини тийди.

Ҳеч нарсга кўрмагандек сошпа-соғ бўлиб кетади, деб айтди.

— Шундай аёди-ю, юратгининг бир томири чирт этиб узилдиб кетгандек бўлун вужудни вижирлаб, кўнгли амланечук бўлди. Ўзини тутиб туролмай, бир пасдан сўнг нариги уйга чиқиб кетди.

— Бирок...

Мана, орадан икки йил ўтди ҳамки, ҳалиги шум хабар ёвдонмикин, аёди тушпа-тузук, уйда ҳамишагидек ҳассасига суяниб юрибди!

Қизик!

Нега бу аёдининг фолди тўғри чиқмади! Намоз хотини омон қолганидан ниҳоятда хурсанд бўлса-да, айрим фолбинлар одамларни алдаш йўлига ўтиб олганига изтироб чекаётган эди...

5. ЎЛИМ ВАҲИМАСИ ЙЎҚОЛДИ

Нахотки ўлим шарпаси кечаси-ю кундузи таъкиб этаётган бўлса? Ангор туман газетасида ишлайдиган Сариев бошини чангалаб қолди. Ўйлай-ўйлай хатто соҳарига битта-яримта оқ оралаганини ҳам пайка-тандек бўлди.

Ваҳима қилишга сабаб бор эди. Катта бобоси тўксонни қоралаб бандаликни бажо келтирган эди. Отаси бўлса... олтиш йил ҳам умр кўргани йўқ.

Эвоҳ, кейинги авлод вақили бўлган Норкуват Сариев... Аслини олганда у анча билимли, иккита институт сабоғини олган, ижодий ишлари дуруст, ҳикоялар ёзиб туради. Шу билан бирга фолбинлар, экстрасенсларга унчадир рўйхуш бермайдиган кишилардан.

Барибир уни ваҳима кўланкаси таъкиб эта бошлади. Ҳадоватини йўқотиб қўйди. Шу кайфиятда арабча

китоблардан бирини варақлашга тушиб кетди. Унинг ўзи туғилган йили, ойи ва кунига асосланиб тақдирини қандай кечишини аниқлади. Билдики, умри бемаълотмиш ёшдан ошиб кетар экан!

Бунгайм унчадир ишонгиси келмади. Ангорлик экстрасенс акага йўлиқди. Омонбой кўларини ҳавода ўинатиб ўзича доиралар ясайди, машхур сеҳрларлар қаби Норкуватнинг юзига қараб туриб ўзича фол очарди: "Сизнинг ёшнингиз етмишдан ҳақалаб кетаяйиб".

Шунгайм ишонгиси келмади. Баки, мени лақимла-таётгандир? — ўйлади у кўнгли таскин топмай.

Бир кунни тушлик қилиб ўтирганида мўлтонни унга фол очмоқчи бўлди. Эрмак учун эмик сўмлик чиқарди-да, "Менга фол очиб қўйинг", — аёди. Буни қарангки, дўди аёди Норкуват ҳақидаги кўпдан-кўп ҳодисаларни ва экстрасенс белгиланган ёшни тўғри айтди.

Мухбир таажжубда: нахотки фолбинлар адоқчи эмас?

Фолбинлик фойдалими ёки зарар? Бу савол кўпларни қадим замонлардан бери безовта қилиб келаяпти. Абу Хурайра разияллоҳу анҳу ривоят қилади: Расулulloх саломлоху алайҳу васаллам: "Бирор нарсанинг бахтсизлик келтирмоғига ишониб, ирим-сирим қилиш ярамайди, унинг яхшиси фолдир", — аёди.

Шунда бир киши: "Ё Расулulloх, фол нима?", — деб сўради.

Шунда Расулulloх: "Бирортангиз эшитадиган яхши сўздир", — дея жавоб қайтарди.

Ҳаётда турли-туман қобилиятлар, сирли одамларга алуҳ келасан киши. Уларнинг сир-асрорини ким очарди? Баки, улар ҳақидаги бор ҳақиқатни рўй-рост айтиш масаллага ойдинлик киритар? Эҳтимол, юзаб кишининг файритабиий одамлар тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларини матбуотда, телевидение орқали кўпроқ бериб бориш керакдир?

— Энг зўр табиблар — Эсон Тошамиев билан Акром Пирматов тайёрлаб берган доривор гиёҳлар ҳар

кандай касалликка даво, улар вилоятлардан келган беморларни дарров соғайтириб юборишаётир — деди Антор туман хошими муовини Ф.Ментгиев, — фолбинларга унчаalik ишониб бўлмайди.

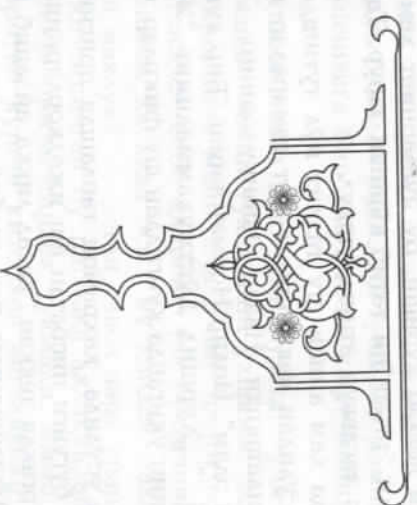
Тавба... Ким билади, эҳтимол фолбинлар ҳам рост сўзлашар? Баки...

Қизириклик Тоир эшоннинг дуоси кучли, касалларни, ҳатто оғир касалларнинг тезда дуо орқали даволайди. Бунга қойил қилиш керак. Мухаммадхон ҳам унга кўмак беради.

Улар ҳақида китоб ёза арийди! Аммо, айрим фолбинлар...

СЎҚМОҚЛАРНИНГ КАШФ ЭТИЛИШИ

(Агабий ўйлар)

ЖОЗИБА

(Ногур Нормат, Хуршид Аўстмухаммад ва
Назар Эшонкул ҳикоялари бадиийлигини таъминлаган
омиллар хусусида)

Кўникиб яшаш — иложсизлик аломати эмас. Одат-лати воқеа-ҳодисаларга, усулларга бепарво қараш, муносабат билдирмаслик, муаом юридавериб, кўникиб қолган сўқмоқлардан олаф интилишининг ҳам чеки-четараси бор. Киши одатдаги йўллар билан қаноатланмасдан янги, ҳали юрилмаган сўқмоқларни қашф этиши, ўзини човлаб кўриши, бу йўлларнинг ҳам нафини, ҳам азобини "таъми"ни тағиб кўриши зарур. Тараққийети шу сиз тасаввур этиш мушкул.

Ижода ҳам айнан шу таҳалит йўл туттиш, одатдаги тасвир усулидан чекинниш аруст самаралар келтириши ойдинлашти. Назар Эшонкуловнинг "Маймун етказган одам", Нодир Норматовнинг "Бир кунни чумоли бўлиб...", Хуршид Аўстмухаммаднинг "Жажман" ҳикояларини ўқиганда кўнглидан шу фикрлар жой олади.

Ифода усулида, қаҳрамон танлашда оригиналликка интилиш, бутунли нисбатан ёш ижодкорларнинг кўчилигида йўрғада теккан "қасад"ликка айланиб боришти. Хуршид Аўстмухаммад ҳам салбий қаҳрамон образини яратилиши дилга жо қилган экан, уни "Жажман" деб номламасдан биз кўникиб қолган асарларидаги каби номлардан бири (масалан: Қоплон) деб атаса бўлмас-миди?

Йўқ, у бу йўлдан юрмади. Кўпинча асарларидаги салбий қаҳрамонларга ўзида салбий оттенка ташийдиган номлар насиб этган. Хуршид Аўстмухаммад ҳикоясида эса текинхўрларнинг умулшима образи — Жажман асосий қаҳрамон вазифасини ўтайди. Адиб

новий ниятини мажозий образ — Жажман орқали таъкид этилиши одатдаги салбий қаҳрамонларга қараганда таъсирчанлик қасб этган.

Бадиий асарнинг жозибаси, сеҳр кучи нимада? Ёзувчи юз бериши эҳтимоли бўлмаган воқеаларни тасвир этиб, унга бошқаларни ишонтира ола, бу ўқувчи қалбига ҳайратланиш туйғусини ҳосил қилса, адиб маҳоратининг самараси юзата келади. "Жажман — бўй-баста бир қарич чиқмайдиган, ажабтовур бир маҳлуқ". Аммо, унинг хатти-ҳаракатлари кишида шу бўҳ ҳосил қилмайди. Беихтиёр ишонасиз.

Бозор расталарида турли ноз-неъматларни сотаётган кишилар орасида бир маҳлуқ — Жажман тез-тез оғлаб туради. Баъзан кишиларнинг пулини ўтирла-са, гоҳида қоллардаги майиз, туршак, ёнбоқларни ўмариб кетаверади. "Маҳлуқ, раста устидати майиз уюми ёнига обдан чўк тушиб олганча, лағнадаги ошта қўл чўзаеттандек бемаола майиздан туширар, дамодам қоринади қопчилиги бир кафт-икки кафт майиз ташлаб ҳам кўради.

Бобо хийда маҳал маҳлуқни қузатди, унинг қўли-оёли тинмайди, лекин тўғайганга ўхшамас эди. Унинг қандақ бировнинг майизини эмин-эркин ва паққос тушираётганидан бобо ҳайрону дол бўлганича, қўзари-га ишонамас, ҳаёлида эса: "Бу қандай маҳлуқ, ўзи? Бу қандай маҳлуқ?" — деган савол чарх уради.

Адиб келтирилган бу парчада алақандай маҳлуқ ҳақида фикр юритаётгандек туюлади. Аммо, сал мулоҳаза юритиб кўрган китобхон англайдики, гап фақат еб-тўймас маҳлуқ тўғрисида бормайпти. Балки, Жажман мажозий образи орқали кишилар характер-лидаги салбий иллатлар — текинхўрлик, ўғирлик, қаноатсизлик фожиаси кўрсатилаёттир. Юқоридаги парчада тасвир этилган эпизод ҳаёт воқеаларига қиёс-ланса қандай фикрлар ҳосил бўлади сизда? Ҳа, ҳаёт фақат оқ ранглардангина иборат эмас. Тараққийетта монелик қидаётган кучлар ҳам бор. Улар илгарити йилларда моддий неъматларни зулукдай сўрадилар: фақат ўз қоринини тўйдириш билан қаноатланмай,

юкоридаги "катта кафтлар" ни шу неъматларга тўн-
ришни ўйлайдилар! Айниқса, саксонинчи йилларда
шундай бўлмаганмиди?

"Зараўшт бобо эса лоқайд, бу ҳолни кўра-бида ту-
риб бепарво томоша қиладди... Жажманнинг очкўз-
лигига маҳлиё бўлиб, унга қарши курашишни ҳаёлига
келтирмайдди. Зараўшт бобода курашувчанлик йўқ,
фақат нима қиларини билмай хайрон бўлиб туравера-
ди. Бировнинг ризқига кўл чўзган кишига бундай му-
носабат Зараўшт бобо қаби лоқайд одамларнинг қон-
қонига сингиб кетган..."

Юкоридаги парчани ўқиганда кўнглингиздан шун-
дай ўйлар ўтиши табиий: сода ва бепарво Зараўшт
боболар мавжуд экан, ҳаққнинг нонини туя қиладди-
ган, яъни бировнинг майизини эмин-эркин тушира-
верадиган ебтўймас жажманлар яйрайверадди.

Муаллиф бунга бирор ерда таъкидлаган эмас. Аммо,
воқеалар мантиқидан шундай фикр келиб чиқади, асар-
да илгари сурилган фоя шундай эпизодлардаги "кичик
қояча"лардан ҳосил бўлган.

Бутун асар давомида тап маҳлуқ — Жажман, унинг
хатти-ҳаракатлари хусусида. Ҳатто шу кичик жумла-
да ҳам фикр ўқувчига яшрин ҳолда, сўзга "ўраб" тақ-
дим этилади. Бу жумлада Жажманнинг айёрлиги тула-
кита, ебтўймаслиги сиқонга қийсаланади.

Ёзувчи фақат Жажман образигагина мажозий руҳ
бахш этмаган. Ҳаётни бозорга менгзатган. Ҳикояда шу
бозор — ҳаётдаги кишилар, бозорчилар ташвишлари-
га муносабат билдирилган.

Нета айримлар мусикачиникидек кичик жонига
миллион-миллион сўм пул, тоғ-тоғ мол-мулк йиғида-
лар? Кишилардаги қаноат ҳисси қаяққа йўқолди?

"Жажман ҳеч қимдан тап тортмас, ҳаш-паш деун-
ча "хайр-садақа"ни еб — ҳаласига солиб битирад, тур-
шакни тоҳ данаги билан ютиб юборар, тоҳ қарсима-
тиб чақиб, марзини чапимлатиб чайнаб эди. Унинг зи-
фирдек кўли, бармоқлари, зигирадк тумшуги-ю, сиқ-
қонникидек оғзига, мовор тусидаги митти кўзларида

қараб... бозорчи қулгани-қулган, бора-бора унинг еб-
тўймаслигидан, очофатлигидан юмалаб-юмалаб қулиб,
нактичовлик қиладиган бўлдилар".

Ҳали-ку, сиқонникидек оғзи бор экан, агар кат-
тароқ бўлганида шундай жажманлар бутун дунёдаги
ноз-неъматларни еб битириши тайин. Жажманга
ўхшатанлар қилигига бепарво, маҳлиё бўлганлар эса
охир-оқибат ўз фожиясини англай олмай яшайвера-
дилар.

Оддий, меҳнаткаш кишилар қадок кўллари билан ноз-
неъматлар яратадилар. Ебтўймас юҳолар эса... уларни
шилгани шилган. Жамиятдаги хур фикрли кишилар
бирлашса, жажманларга қарши кураш олиб боришса
бундайлар камазди.

Кейинги эпизодлар руҳидан шундай фоя сизиб чи-
қади.

Зараўшт бобо образи ўзига яраша қоввий юк та-
шийди: лоқайд, текинхўрларга қарши исён кўтармай-
диган, сукут сақлайдиган кишилар образи мужассам
топган бу қаҳрамонда. У бозорчилар ичига кексаси.
Демак, уларга йўл кўрсатиши, қандай қилса Жажман-
дан ҳалос бўлиш мумкинлигини ўргатиши керак. Зар-
аўшт бобо эса жим. Парвойи фалак. Фақат, Жажман-
нинг ҳолига ачиниб билан қарайди: "Нафсинг бузил-
гани кунинг битганиданмикан?",

Зараўшт бобо образи кўпинча кишилар яратган
бойликларни шифқатсиз тадаётган текинхўрларга бе-
парво муносабатда бўлган раҳбарларни ёдга тушира-
ди. Ундай кишиларга нафратимизни оширади.

Гоҳида сира ебтўймас, жамият бойликларини афсо-
навий дерадек симириб кетаётган текинхўрларни ўйла-
ганда фақат уларнинг ўзарлигига ҳаёлимизда жонла-
нади. Бу текинхўрларни кўллаб-қувватлаб турган, улар-
нинг топшанларини кемираётган "катта кафтлар" бор-
лигини сира ҳаёлимизга келтирмаймиз (Айниқса, сак-
сонинчи йилларда шу ҳол кўп юз берар эди). Аслида
жажманлар улардан кул-қувват олиши, "катта кафт-
лар" учун ҳам олиб-югуришларини ўйламаймиз.

Хикоя эса ўқувчини шулар хусусида бош қотириш-
та қўмак беради.

Асар сўнгида бозорчилар кўп уринишиб, азоб-
уқубатлар билан Ҷажманни ўлдириса-да, ундан-да
каттароғи пайдо бўлганлиги айтилади: "Ана шунда қора
тўйнуқда бир жуфт баҳайбат ховуч кўринди... Ховуч-
лар ичкарига сўқилиб кирди-ю, улардан ҳозиргина
базўр, минг бир азобда ўлдирилган Ҷажманга икки
томчи сувак ўхшаш бошқа бир Ҷажман сакраб ерга
тушди, фақат оадингисидан хийла дуркунроқ — бўйи
икки қарич эди".

Ёзувчи ҳикояни Ҷажманнинг ўлдрилиши эпизо-
ди билан ниҳояласа ҳам бўлаверар эди. У ҳолда айрим
кишилар биргалашиб текинхўрларни йўқ қилиши мум-
кин, деган фикр кўнглингизга муҳралиб қолар эди.
Ёзувчи одатдаги йўлдан бормайди, балки бундан қи-
йинроқ, "нотекис" йўлни танлайди. Муаллиф саббий
қучларнинг фожияси, ижобий қучларнинг ғалабасини
таъкидлашдек жўнгина ечим билан қаноатланмайди.
Одамлар бир текинхўрдан кутулдик, деб қувонишса,
ундан-да каттароқлари пайдо бўлаверарди. Негаки, "кат-
та ховуч" соҳиблари шундай Ҷажманларсиз кун кўрол-
майдилар, улар бир-бирига боғлиқ, бири иккинчиси
билан чирмашиб кетган.

Асар воқеалари ўқувчи кўнглида давом этади:
ҳикоя якунидан келиб чиқаётган маъно шуки, биз
фақат Ҷажманларга эмас, уларнинг тиргакларига
қарши курашгандагина бундай бало-қазолардан ҳа-
лос бўламиз. Айрим ёзувчиларнинг асарларида ма-
жозийлик уёқда турсин ҳатто саббий қаҳрамон ҳам
йўқ. Бундай йўл тутишнинг ўқувчи дидига мос ба-
дий асар яратилиши учун монелик қилаётган то-
монлари бор, дея олмаймиз. Мухими, муаллифнинг
ғоявий нияти образлар воситасида қандай таъкин
этилганлигида. Шу жиҳатдан қараганда "Фор" ҳикоя-
си (Эркин Усмонов)нинг ифода усулларида, тасви-
рида янгича ёнадиш бор-йўқлигини таҳлил этиш
ўринлидир.

Аслида баъзи муаллифлар кизикарли воқеаларни
ўйлаб топишга мойиллик сезадилар. Шу йўл билан
китобхон қабилини ром этишни, асарда тилга олинган
воқеа-ҳодисаларга асир қилиб қўйишни кўзайдилар.
Айримлар эса бошқачароқ йўлдан юрадилар: кизикар-
ли воқеа-ҳодисаларни эмас, қаҳрамонлар хатти-ҳара-
катини таъкиқ қилишди (оқибат-натияжада ўқувчи
хотирасига ажабловур ҳодисалар эмас, балки саббий
ёки ижобий қаҳрамонларнинг ўзига хос хусусиятла-
ри муҳралиб қолади).

"Фор" ҳикоясида муаллиф биринчи йўлни танлаган.
Унда Расулжон, Дўнانبой, Маликалар ҳаётига доир эпи-
юдлар оз эмас. Воқеалар майдан-сиритача батафсил
баён қилиб борилади. Ёзувчи изоҳи ҳар-ҳар жойда қис-
тириб ўттилади. Бироқ... энг яхши асарларда ҳеч қачон
воқеа биринчи планда турмаганлигини, биринчи талда
қаҳрамонлар характери таъкиқ қилинганлигини эсла-
сак, "Фор" ҳикояси тўғрисида ижобий фикрларни бил-
диришдан тийилгимиз келади.

Ҳар бир дуруст бадий асар ва қаҳрамонлар ҳола-
тининг ишонтириш қучи билан қадридир. "Фор" аса-
рида ўқувчида қизиқиш ҳосил қилиш учун шундай
бир эпизод келтирилади: Малика ва Расулжон қиш-
локка меҳмондорчиликка боришди. Дўнانبой улар-
га: агар бўйнида гуноҳи бўлса, шу форнинг ичига кир-
ган кишилар сочи оқариб кетади, дейди. Ҳақиқатан
Малика эрталаб қарасаки, "Икки чеккасидаги жинга-
лакка мойил гажаклари ошпоқ оқариб кетган эди..."

Ҳаётда ҳамма нарса бўлиши мумкин. Жумладан,
бир кечда соч ошпоқ бўлиб қолиши ҳеч гап эмас.
Лекин, ўқувчи шу эпизодга ишониши, воқеа ҳаётий-
лик касб этиши лозим эмасми? Бадий дадиллаш қув-
вати орқалигина ҳар қандай ҳодисани, ҳатто юқори-
даги эпизоддан кўра даҳшатлироқ воқеа юз бери-
шини таъкидлаш мумкин. Бироқ, бу сизда заррача
шубҳата ўрин қолдирмаслиги лозим.

Маликанинг сочи оқарди, ҳам дейлик. Бунинг учун
уни руҳий қийноққа солган жиҳатларни янада таъ-

сирлироқ кўрсатиш, қаҳрамон руҳий ҳолатини бутун драматизми билан тасвир этиш зарур эмасмида?

Боя таъкидлаганимиздек, Жажман — бўйи атиги бир қарич келадиган махлук. Аммо, қанчалик очқўзлик қилмасин, кўплаб одамларни ташвишга солмасин, бу сизда шубҳа уйғотмайди. "Гор" ҳикоясида эса юз бериши эҳтимолдан ҳоли бўлмаган воқеага шубҳа қиламиз. Маликанинг сочи опшоқ бўлиб қолганига до-кайд қараймиз, бу ҳол ўқувчини на ҳаяжонга солади, на уни фикрлашга, ҳаёт сабоқлари хусусида ўйлашга даъват этади.

Истеъдодли адаблардан бири Нодир Норматовнинг "Бир кунни чумоли бўлиб..." ҳикояси ҳам Хурушида Дўстмуҳаммаднинг "Жажман" асари каби шартлилик принципи асосида ёзилган. Чумоли мажозий образи орқали муаллиф инсон ҳаётининг чуқур қатламлари-ни таққик қилади.

Нодир Норматовнинг ҳикоясида нотаҳон бир тиеҳ-ни еб кўлган инсон кўёш ботунча чумоли тилини тушунадиган бўлиб қолганига эпизодга шубҳа қилмаймиз. Негати, муаллиф шу шартни — мажозий ҳоли-сига сизни ишонтира олган (немис адаби Франц Каф-канинг "Шақаллар ва араблар" ҳикоясида шақаллар-нинг худди инсон каби тапиришига шубҳа қилмай-миз).

Аейлик, хоҳадиган бир асарни ўқий бошладингиз. Ундаги образлар мажозий бўлишидан қатъи назар сиз-да кизиккиш уйғотса, туйғуларингизни жунбўлшга кел-тирса, пароканда ўйларингизни янда тўзғитиб юбор-са, аемак уни ўқишда давом эта болайсиз. Аксинча, асар қаҳрамонлари гоҳ реалистик, гоҳ романтик бўл-син, сизда фикр уйғотиб, тафаккурингизни бойитма-са, унда не наф?

Нодир Норматовнинг ҳикояси, асосан чумоли ва чумолининг тилини тушунадиган киши суҳбати асо-сида қуриланлигига эътибор ҳам бермайсиз. Унда кўтарилмаётган ҳаёт муаммолари, қарама-қаршиликла-ри, инсоний бурч каби масалалар қалбнингизни асир қилиб олади.

Инсон дунёга келиб, бора-бора ўзалигини таний бошлаб, ҳаётга тийрак кўз билан қараш кўнжикаси-ни ҳосил қилади. Туйғулари бегувор, хади у дунёнинг чиркин томонларига кўнжиколмаган, разил юмушларга кўла уриш учун хади эҳтиёж сезмаган бўлади. Аммо, бора-бора яхши-ёмон ҳодисалар уни чархаб, турмуш ҳақиқати бегувор ўйларини чилларчин қилади. Агар ҳар бир киши табиат томонидан ато қилинган бойлик — акани ишта солса, у доимо поклигича қолади, мукам-мад умр кечирishi табиий.

Чумоли билан инсон ўртасидаги суҳбатдан сўнг киши дилидан шундай ўйлар шабадаси эсиб ўтади.

Дунёдаги жамик тирик мавжудот табиат фарзан-ди. Ҳар қайсисининг яшаш тарзи, ёзилмаган қонун-лари бор. Шу қонун-қоидаларга риоя қилиш ҳар бир тирик мавжудот ҳаёти мукамаллигининг мезони. Акс-ҳолда, мувозанат бузилади. Чумолиларни олинг. Ини-та қараб ишта тизилгандай бир текис ҳаракат қилади. Тўқнашиб кетмаганлигига ажаблანасиз.

Нега кишилар она корнидан бир хилда туғилдила-ру, кейинчалик ўзгариб кетишади? Ҳар қайсиси бир олам бўлиб қолишади. Бу кўҳна саволга "Бир кунни чу-моли бўлиб..." ҳикоясида ҳам муносабат билдирилган. "Мен чумолилар бошлигининг ҳар қалай жуда ўзи-миздаги сингари ҳашаматли хонада, юмшоқ креслада ўтиришини тасаввур қилмаган эсам-да, ҳар қалай би-рор уя-омборнинг бирор чеккасида ўтириб, қатнов-ни, келди-кетдиларни ҳис эта олса керак, деб ўйлаган эдим. Ажабки, уларда бошлик фуқароси билан теша-тент ишлар экан". Қаранг, инсон бу ерда ўз мувозана-тини йўқоталити, худди энди туғилгандаги каби наза-ридаги нурули ҳаётга рўбарў қилинаётир. Ва унинг реал ҳаёт хусусида хайрати ошанипти, бу ҳақиқати тушулча-сига тушулча кўшилайити. Боя таъкидлаганимиздек, реал ҳаётда инсонлар нега тент хуқуқли эмаслиги ҳақида бош котираётир.

Ҳаёт ҳақиқати азалий саволларга чумолининг му-носабати орқали жавоб топасиз: "Эй, одамзо! Биз сизнинг қавмингиз бўламиз, десам, ишонмадинг. Энди

эшит. Гап шундаки, биз мана шу кабристонда ётган мархумларнинг тириклигида ишлатилмай қолган мингларидан чумолита айланиб чиқканмиз. Инсон суратида юрган пайтларимизда инсонлик ҳақ-хуқуқларимиз тент бўлса ҳам уни сунистьёмол қилганмиз, яъни бир-биримизнинг кўзимизга чўп суқиб яшганмиз. Мана энди чумолита айланиб қолганимизда ўша хатоларнинг ўрнини босиш учун ўзимизнинг темир қонунлари-мизни яратганмиз. Бу қонун ҳаммага баробар. Биз қонунни инсончалик сунистьёмол қилмаймиз. Чумолитарнинг бирдан бир максади шу".

Ҳа, инсон тириклигида емиб-югуради. Ҳаёт қозони ичида қайнайверади-қайнайверади. Ундаги қонун-қоидалар чегарасидан чиқиб бўлса-да, бир-бировининг кўзига чўп суқиб, оёғидан чашиб бўлса-да, ўзининг жирканч максадига етишни ўйлайди. Оқибатда инсоннинг ҳаётий мувозанати бўзилади: биров гурбатда, биров эса шодон умр кечиради. Демак, барча кишиларнинг бахтли бўлиши одамларнинг бир-бирларига жуда боварлик экан.

Шуниси муҳимки, асарни ўқиш асосида китобхонда туғилмайдиган бундай фикр ва мулоҳазадар асар воқеалари айнан романтик тасвир усулида давом этганлигидан юзгага келади. Агар муаллиф анъанавий реал шахслар образлари орқали шундай тасвир йўлини танлаганида, эҳтимол, хикоя сюжети бунчалик таъсирчанлик, киши кўнглида акс-садо касб этмаган бўлув эди.

Аслида ёш ёзувчиларнинг услубида пайдо бўлаётган бундай шартлилик мажозий образлар яратиш таниқли шоир ва адиблар ижодидан "юққан" бўлса ажаб эмас, Нодир Норматов хикоясидаги киши чумолитинг тилини тушунайдиган жонзотга айланиб қолади. Айнан шу образ бошқа ёзувчи Чингиз Айтматовнинг "Асрга татиғулик кун" романидаги манкуртта айланиб қолган йилитни эсга туширади. Найман онанинг ўлими Жўломон душманлар қўлида хотирасини бутунлай унутган, сезиш ва ҳис этиш қобилиятини йўқотган тирик мавжудотга, яъни манкуртта айланади. Ман-

курт — шартлилик асосида яратилган образ. Унинг қатти-ҳаракатлари канчалик фавқулодда бўлмасин қитобхон бунга табиий деб ўйлайди. Воқеа-ходисаларга шубҳа билан қарамайди, худди шунингдек, Абдулла Ориповнинг "Жаннатга йўл" драматик достонидаги йилит, она, ўзга одам қаби ўнлаб образлар ҳолати, хатти-ҳаракатлари, гаплари ҳам кишига эриш туюлмайди. Шартлилик, мажозий образ орқали ҳаёт воқеалари тўғрисида фикр айтиш, уларга муносабат билдиришнинг бошқа шоир ва ёзувчиларнинг асарларида кам учратасиз.

Нодир Норматов устоз адиблар ва шоирларнинг шартлилик асосида яратилган образларидан таъсираниб (таклид қилиб эмас) ёзган бўлса-да, хийла дуруст самараларга эришган. Инсон ўз туйғуларига, эҳтиросларига эрк бермаслиги, уни жиловлай олиши зарур, бунга қуч-қувват, ирода топа олган киши ҳар қандай бодао-қазоннинг олдиди олади. Ўзини тубсиз жарликлар қаърига қулашдан асраб қолади.

Аммо, одам ҳаётда баъзан янглишади. Янглишади эмас, чиркин муҳит оқибатида унинг туйғулари ҳам заҳарланади. Негатив, қаршисида фақат ёруғ нур эмас, қора қўланкалар ҳам бор. Уларни йўқотиш учун эса муштак қабдидаги ёлқин кифоя қилмайди. Шу боис инда мувозанатини йўқотиб қўяди, нурали туйғулари дарз кетади. Ва фоний дунёда арзимаган ишни битириш учун ёлғон сўзларни айтишдан, ялтоқланишдан қойинмайди.

Ёзувчи инсонни (ўз қаҳрамонини) бир кунгина чумолита айланттириб, кишининг тилини тушунайдиган жонзотга ўхшатиб қўяди-да, унинг ҳаётидаги нотопик жихатлардан жирканиш хиссини тасвирлаб беради. Бу туйғу ўқувчига ҳам "юқади". Ва ҳаётнинг бутунтексис йўллари ҳақида ўйлай бошлайди. Сўнги йилларда ҳаётдаги қора доғлар хусусида ёзиш борасида адиблар ўртасида ўзига хос баҳс кетаётгандек туюлади. Бу йўлда кимдир яхши натижаларга эришяпти, кимдир ҳаёт муаммоларининг фақат шарҳчисига айланиб қолаётир.

"Жажман" ва "Бир кунни чумоли бўлиб..." ҳикояларида шартлилик приёми ўзини оқлаган: маҳлуқ хатти-ҳаракатлари ва чумоли билан сўзлашув воситасида ҳаётини муаммоларга муносабат билдириган, улар ҳусусида кишиларда фикр уйғотган. Бу ҳикояларда реалистик тасвир анъаналаридан чекиниб, шартли образлар воситасида романтик тасвир этиштига интилишни кузатиш мумкин.

Бадий асарни ўқий бошладингиз. Агар ундаги воқеалар газета-журналлардаги мақолаларда бот-бот тилга олинаётган, энди аста-секин кишининг фанга тета бошлаган муаммолар (негаки, кўп тилга олингани билан жуда секин ҳад қилинаётган) ёки етмишинчи йиллар илматларидан баҳс очса, аммо бу муаммолар салбий ёки ижобий образлар моҳиятидан келиб чиқмаса, улар сизда қизиқиш уйғотишга ишонасизми?

Яхшиси, Озмигул Эргашевнинг "Оқдарё-Қорадарё" қиссасидан озроқ ўқийлик: "Қўқсой Зарафшондан суя олади. Худди Оқдарё, Қорадарё каби Бошдархон теңасидан — Чўпон ота биқинидан бошланади. Акбар яхши билади: номи сой бўлгани билан бир пайтлар ундан дарёга сув оққан. Саққиз дархон ерларини сўғориб ўтиб ҳам шаҳди пасаймаган. Соҳиллари жуда ҳам сўлим бўлган. Мана шу кўприқдан туриб кузатган одамда ажойиб манзара кўринган. Икки қирғоқ товлари сой устиди қоплаган. Бўғана сув улкан яшил ёрдан тўлғониб чиқиб келиб, кўприк остидан ўтгач, яна шундай яшил ёрлик-ка сингиб кетган. Ҳозир эса товлар йўқ, у ер бу ерда уюлиб-сочилиб ётган шох-шабаҳо тушроқ қижилмаган темир қунадаларгина қолаган. Қайси бир йил қўқмада товлар хашарот уяси экан, деб қирғин қилинган. Шундан буён Қўқсой ҳам сойга ўхшаймади". Қиссанинг дастлабки саҳифаларида табиат муаммолари шу тарзда тавқилланади. Ҳа, фақат тавқилланади. "Жажман" ва "Бир кунни чумоли бўлиб..." ҳикояларида муаммолар образлар тасвири орқали ойдinлашган эди. Юқоридатидек кўчирма-ларда эса... муаммолар ҳақида ғира-шира маълумот олашмиш, ҳоло...

Табиатта кишилар шайқатсиз муносабатда бўлаётганликлари, ўқувчиларнинг дада ишларига жалб қилиниши, айрим кишлоқ боғлари ичкилик ва гиёҳвандлик ботқонига ботиб қолаётганликлари ҳамда бошқа ана шу каби айрим муаммолар тилга олинган. Бироқ, улар на Акбар, на Қодир, на Дилрабо образлари руҳига сингдирилмади. Худди Эркин Усмоновнинг "Ғор" ҳикоясидаги каби воқеалар баёни биринчи планга чиқарилган. Инсон ана шу муаммолар соясига кўзга чалинмайдиган ҳам.

"Оқдарё-Қорадарё" қиссасидаги образларнинг даяр-дан барчаси ижобий. Асар охиридагина айрим қаҳрамонлар характеридаги салбий жиҳатлар ниш кўрсата бошлайди (Хусусан, Қодир, Шухрат, Шайқиддинларнинг ёроқ, ичиб, гиёҳвандлик қилиши эпизодлари).

Қиссада бадий конфликт қаҳрамонларнинг қура-ни тарзида ҳосил бўлмайди, шароит билан ижобий қаҳрамонлар ўртасидаги эидиятдан иборат. Бироқ, шу идийат заиф, муаммолар қанчалар кўп тилга олинма-гач, улар образлар фаоллигига, ҳаётига бовлиқ ҳолда тасвирланмагандан муаллақ ҳолда қолиб кетаверади.

Қисса бир нечта ёшлар, ўқувчилар (уларнинг бир қисми дамага хашарга олиб чиқилган)нинг қаналга ту-шиб кетиб, оқиб кетётганлиги эпизоди билан якун-ланади.

Ижода умр бўйи кечадиган изланишлар жараёни. Ижодкор ҳаётида муаллақ фаоллиқ қоритар экан унинг "медаллари"дан ўқувчи баҳра ололмайди. Назар Эшон-қуловнинг "Маймун етаклаган одам" ҳикояси ҳам идийнинг ижода сўқмоқларида ўз йўлини тоштанлиги-дан дарак беради.

Ғалпинг рости, баъзи асарларни мутлоаа қилсангиз қизикарли воқеаларнинг қули бўлиб қолганлигини сезмайсиз. Шу воқеалар гўё сеҳрли куч каби сезили ўз қомига тортади, китобни бир зумда шариллатиб ўқиб ташлайсиз. Диккатингизни фақат бир куч — воқеалар қандай якун толар экан, деган фикр тутиб туради. Асар-ни ўқиб чиққаннгиздан сўнг хотиранигизда фақат узук-юлук саргузаштга мойил воқеалар жонланади. Аммо, ундай бошлайсиз: мен китобни фақат шу алғов-далғов

ди. Отаси ёлғиз ўзи туради. Иккала қаҳрамон — чола ва унинг ўғли икки давр фарзанди. Бири ўттизинчи йиллар авлоди вакили, ўғли ҳозирги ёшлар вакили. Муаллиф икки персонаж орқали ҳозирги ёшлар руҳиятида, характерида пайдо бўлган чиркин ҳолатларга муносабат бийдиради. Ақалли бирор эпизодада ўғилга қора ранг чаппамайди. Бу персонаж тасвиридан шундай фикр келиб чиқадики, бутунги фарзандларнинг айримлари ҳатто отасини ҳам танимай қоладилар, уни одам ўрнида кўришмайди. Ота билан ўғил ўртасида меҳр-оқибат таназзулга юз тутга бошлаган экан, демак, ҳаётда қабоҳатлар, иллатлар кўпаймаслигига ким қафолат бера олади? Хўш, нима қилиш керак? Биринчи навбатда, одамлар онгини ўзгартариш, уларни беғубор ва ажойиб қалб эгалари қилиб тарбиялаш керак. Бу фикр ҳикоятнинг бирор жойида таъкидланмайди. Бирок, асар образлари мантиқидан, руҳидан шаффоф бўлоқ қаби сизиб чиқади. Ҳаётдаги воқеаларни айнан кўчириш ўқувчи қалбини дарзага сола олмайдди. Турмушда учрайдиган у ёки бу ҳодисалар дабб юрагида "ишланиб", сайқалланиб, сўнгра қогозга туширилгандагина кишиларга маънавий озиқ бериши лозим.

Эшқобида Шуккур, Икбोल Мирзо, Сирожиддин Саййид, Фулом Мирзо, Абдулмажид Азим, Салим Ашур, Рустам Мусурмон, Исроом Ҳамро, Сирожиддин Рауф сингари ижодкорлар концепцияни янгилашга интиланликлари сабабли китобхон қалбидан жой олишартир.

Ижод йўли ҳамisha текис йўл эмас. Ундаги машаққат азоби билан яшаматган ижодкорнинг йўли эса кўпларга маъқул бўлмаслиги шубҳасиздир.

СОҒИНЧ

(Усмон Азим, Азим Суюн, Саъдулла Ҳаким
ва Ўткир Раҳмат шерьларини ўқиб)

Шерьият сирли олам...

Шерьиятнинг сеҳрли олами ҳақида сўз кетганида Ўзбекистон халқ шоири Усмон Азим асарлари тўғрисида сўзлагинг келаверади. Таниқли ижодкорнинг "Инсонни тушуниш" китобидаги шерьларнинг фазилати, ўзига хос хусусиятлари нимадарада кўриниши? (Дарвоже, бу ҳақда саксонинчи йилларда тақризим босилиб чиққан). Тўпلامдаги асарлар асосан икки масала ҳақида. Булардан бири ҳарбий ватанпарварлик мавзуси. Сизга аёнки, бу хусусда ўнлаб шоирлар кўп ва хўп ёзишган. Аммо, аксарият шерьларда уруш жаҳолатлари, унинг инсон учун даҳшатли томонлари, одамлар қалбига қолдирган ўчмас изи тўғрисида сўз қоритилди. Хўш, йигирманчи аср жангчилари-чи? Улар қандай кишилар? Нима ҳақда ўйлашади? Содаатларнинг қалбига, руҳий оламида нимадир кечалити? Китобдаги шерьларнинг бир қисми асосан шу хусусда.

Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов, Шуккур Ҳомиризаев қаби ёзувчилар ва шоирлар бу мавзуга анча илгари кўла уришган. Бирок, тан олиш керакки, ўзбек шерьиятида жангчилар ҳаёти камроқ тасвир этилган.

Усмон Азимов 1972—1974 йилларда армия сафида хизмат қилди. Шунинг учун ҳарбий мавзудаги шерьларида воқеа-ҳодисалар ҳис этиб, идрок этиб ёзилганлиги аниқ билинади.

"Подполковник Фатеев" шерьи ўқувчини ўйлатади, хайратлантиради. Инсон гўзаллик шайдоси, у қандай ишлар билан машғул бўлмасин барибир гўзаллик-

дан эстетик завқ олади. Фатеев ҳарбий машқ майдо-нида жиддий иш билан банд, машқ ўтказиладигани. Шундай пайтда гуани кўриб қолади. Подпоковникнинг қалби ҳаяжондан ютоқлади. Ҳатто гуани ўлиб ҳам олади. Шундай машқ палласида-я! Куйидати мисрадар қандай таъсири:

*Ўшанда сиз турардингиз яйдок гадаси,
Йигирманчи асрга қуйилган ҳайка мисоли.
Мисли йигирманчи аср тисоли,
Бир қўлингизда қуроу
Бир қўлингизда гул.*

Шоир Фатеевнинг шу даҳзадати ҳолатини эхтирос билан тасвирайди. Подпоковник анча сукутда қолади. Нима қилса экан, у гуани кўмсайди, севади, шу қуроу турибди-ку? Унинг иложи нимага ҳам етарди? Шоир Фатеевнинг армонини кўрсатмоқчи, унга ачийишти. Одам осуда, тинч, ҳамма фақат нуқта, озо-ҳожат ҳаётга ошиққанида автомат кўтариб юришга ди. Шунинг учун ҳамма жангчиларни жанговар тай-ёрларикка чорлаш лозим эди.

Шеърда оригинал фикр борлигига шубҳа йўқ. Агар ҳамма жойда тинчлик, озолик қарор топганида подпоковник Фатеев кўлида қуроу кўтариб юрмаган бўлар эди, дея ўйга толасиз.

Шоирнинг "Командаирман", "Соёбик комбатим", "Подпоковник Зубниковга" сингари шеърлари ўқувчи хотирасида сақланиб қоладиган асарлардир.

Усмон Азим шеърлари яна бир муҳим мавзу ҳақида баҳс юритади. Шоирнинг маҳорати шундаки, инсон шу ҳақдаги фикрларни фалсафий мушоҳадаларга сингизча, интеллектуал шеърлардан, Чунки, унда мушоҳадалар чуқур, фикрлар ёрқин берилган.

Инсон — мураккаб одам. Уни англаш, тушуниш эса ундан ҳам мураккаб. У дирик қаҳрамон қалбига рулу солган, оромини олган, севаган кишига муштоклик билан боқадди, аммо бепарво. Нега? Йигит тушунолмайди. Эхтимол, қизларга хос нозик туйғу — ҳаё, тортинчоқлик, бади қизлик ғурури йўл қўймаётган-дир. Шоир қизнинг шу даҳзадати ҳолатини шеърин мисраларда тасвирадар экан қалбиди туғилган туғенли қисларни қовозга тўқадди. У йигитни қизнинг қалбига йўл топишга чорлайди:

*Журыст қилинг бир оз, ширин-ширин сўз топинг,
Шаббога, Нур, Осмон, Куёш, Ер бўлинг,
Унинг орзуи бўлинг, қайғуси бўлинг.*

Инсон ширин сўзди, яхшиликнинг гадоси. Унинг амалдагини англашнинг қалити ҳам, қалбига таскин бўладиган гап айтишдан иборатдир. Маяковский дунёдан нега эрта кетди? Нега? Бади дўстлар, биродарларини уни тушунишганда шундай бўлмасмиди?

Шоир ўйнари тўзғийди. Аммо, фикрлар маълум нуқтага, ниятга йўналтирилади.

Усмон Азим қайноқ эхтиросди, тошқин хис-туйғулар шир. Шу боисдан асарларидати мисраларда кўтаринкилик, ғурур, ички дара аниқ билиниб туради.

Энг асосийси, унинг аксарият шеърлари қалбларга шуккух олиб қирадиган, инсонларга ҳамдара бўладиган, амалга ёрқин нур бўлиб тўқиладиган фикрлар, тасаввурни ёрқинлаштирадиган мисралардан иборат.

Шеърхонга ана шуниси муҳим.

Шоирнинг ўзи бекорта қуйидати сўзларни айтмаган кўринади: "Истеъдода ҳаммаша илохийлик билан йўғрилганки, унга хиёнат қиладиганлар ҳам, уни қадрамайдиганлар ҳам ўзига яраша гуноҳкордир". Яна бир суҳбатиди: "Шеър — улкан бир илохий соғинч ҳамдир", дейди.

Рассом асарининг сеҳр-жозибаси нимада? Нега ранглар тиник ва аниқ-тўза манзаралар тасвирланган расмларга термулиб, сукутга кўмилиб қараб тураверамиз? Эхтимол, бунинг аса сабаби — расмоннинг утқур ҳаёла-

лари, тасаввури сурати бетақдор чизилганидир, ҳаёт нуқси шундоқкина кўчиб ўтганидандир?

Фақат расом асарининг эмас, суюқли, таниқли шоир Азим Суюн шеврининг таъсир кучи нақадар бекиёслигидан ҳайратланиб қоласан киши. Истеъдодли қалбдан оқиб чиққан сатрларни ўқиганда негадир сеҳрланиб қолгандек, тўё қараёт бўлгандек сезасиз ўзингизни:

Бери ари белуган,

Хилча ҳам нозиккина.

Йиғишларнинг бариди,

Сақабгина озгина

Сийнасининг тугмаси,

Кўйлагига турелиб.

Сочларин шаршараси,

Опоқ нурга беланиб.

Ой тўлиб боккан кечда,

Кўзмунчоқин қиз ечар.

Фикрлар оқими худди тоғ бўлоқлари қаби шаффоф, ўйноқли, тўё сездирмайгина сизни ҳам асир олганлигини, шу оқимга кўшилиб кетаётганингизни англаёлмай қоласиз.

Сатрларга қаймоқ сурқалганим, унинг таъми қайфиятингизни янаам кўтариб, беихтиёр лабингиз кимтиниб кўяди, юзингизни ёйилган табассум нураари ёрита бошлайди.

Унинг сирини синоати нима экан? Аслида истеъдодли шоир Азим Суюн авайлабгина танагаган сўзлар сизни қийнаб-қистаб ўтирмайди — одаий, истеъмодаги, аммо...

Одаий сўзлар лашкари қалб кўрғонингизни зум ўтмай забот эта бошлайди.

Рухингизга озик бераётган, қалбингизга қуйилаётган бу наво нима? Балки, кўшиқдир?

Кўшиқ. Фақат товуш чиқармай, пичираб қуйиладиган кўшиқ. Чунки, бу сатрлар ҳали бирор хонанда лабидан учмаган бўлса-да, негадир ростдан ҳам ру-

ҳингизга озик бериб, сизни хаёлар отига миндириб, олис-олисларга олиб кетади.

Азим Суюн шеврининг таъсир кучи нимада? Ундаги ғоялардами ёки замонга зайлгига мос бирор янги раи айтилганида?

Озгина ўқиганимиз "Кўзмунчоқ" шеърдан келтирилган юқоридаги парчада кизнинг ҳолати қуйма сатрларга жо қилинган, ҳолос. Умумбашарий ғоялар йўқ. Ўйроқ унда сизни ром қилувчи нимадир бор — шеврининг охиригача тўё нафас олмай ўқишда Давом этаверасиз.

Шеврни шеър қилдиган бадний восита — образламик "Кўзмунчоқ"нинг қадар-қимматини оширган. "Кўзмунчоқ" — кизнинг ҳаёси, тўзаллик рамзи орқали қадрамон ҳолати мураккаб тасвириларсиз ҳам кўзгудандек равшан кўриниб туради.

Ҳади сеғги боридагидан тўла ўзмаган қизлар кўзмунчоқ тасвири орқали ўзларини-ўзлари таниб қолиб, балки лабларида қулғу ўйнаса не ажаб? Юрагингизни забот этиш учун "Сени севиб қолдим ёки муҳаббатим чексиз" қаби яланғоч, образламлик либоси билан безалмаган сатрлар битилган шеърлар озмунчами? Нега улар бир ўқишдаёқ қалбингизни забот этолмайди, ишғол қилолмайди — бегона, ўргатилмаган қуш қаби олис-мисра учиб кетади? Балки бу — шоирни илҳом паридар кучиб олмаганлигидандир. Эҳтимол, сўзга масъулият унутилганидан, сўзнинг юки енгил бўлиб, мусиқийлик кучи пастланибдими...

Азим Суюннинг "Кўзмунчоқ" шеърда эса сўзларнинг ҳар қайсиси тўё жушқин кўшиқнинг авж парадларига кўтариллишига имкон берган — маълум вази-фони адо этган. Шевр тўзалликка муҳаббат, тўзал аёлга муҳаббат рамзи қаби жаранглайди:

Севдим...

Лекин севилмадим, ҳа

Шартини билмоқ йилмоқ кўшиқлар?

Бу гунёда, ахир, менсиз ҳам

Кўнгул йилмаб юрган ошқулар.

Қаёр қилаб ёлғиз қалбимни
Мана кўнгим севгимни унги!
Ичга юшиб бутун ғардимни
Тикламан зим-зиё тунга...

Азим Суюн кўнглидан тўкилган эхтироси туйғулар сизга ҳам юқади. Қалбингиз ҳазин руҳдан жириллаб кетгандек бўлади. Қисқаси, шеърингизда ошқаболарга назм бодларидан ширин мевадар тортиқ қилишга ошқаболган ардоқли шоир Азим Суюн шеърларидан қониқиш ҳосил қиласиз.

Азим Суюн ижодига таниқли мунажжид Иброҳим Фафуров бежизга юқори баҳо бермаган: "Азимдан шеър худди момақаддири, тоғлар чақинлари, тоғларнинг ёқинлари эди. Шеър ундан адирайдиган сурон солиб келадирган сел қаби ёғидай". Атоқли шоир Сирожиддин Саййид эса Азим Суюннинг янги туркум шеърлари хусусида қўйидагича фикр юрттади: "Умуман олганда шеърлар мавзуси ҳар хил бўлса-да, шоир бу туркумда ҳам ўз ижодий йўли, услуб ва овозини содиқ бўлади. Ўша парда, ўша бағрикенглигу ўша тоғдай завор ва салмоқ ила ўқувчи кўнглини очади. Биз бунда шеърини илҳомни кўрмаймиз, шоир шикоят ва ё араз ҳам қилмайди. У шеър айтади, бу шеър билан ўқувчининг кўнгли ёришади, руҳи нуриланади".

Инсон мусиқани нима учун эшитади? Нега одам боласи юракни сел қилиб юборадиган кўшиқни тингашга интилиб яшайди? Балки, бу ўзига хос сирли ҳол санъатдек қудратли кучда инсон руҳини алдлайдиган, унинг тоҳида самимиятта ташна қалбига ором бахш этадиган омидаларга муҳтожлигида эмасмикин?

Ўртангум, юратгум минг бўлак, бўлак бўлади,
Сабаби қайлик юз, оқ биллак бўлади.
Изуган боргум, сўз геёлмагум,
Кенг йўл қайтаргумга тор йўлак бўлади.

Ҳаёингизда шу сатрларни ўқий бошладингиз дейлик. Худди кўнглингизга нур оқиб келадигандек, чарчоқ ва уйлдбахш хисларга ташна дилнинг қониқиш ҳосил қилмаётганими? Балки, сиз ҳам ўша ой қаби сулувлар кизни кўргандек, нозаниннинг юзидаги сеҳрли тўзалмиқдан юратингиз ҳаприқиб кетгандек бўладигандир? Қаранг, сўзлар орқали инсон қиёфасини тиклаш мумкин экан-да. Мабоодо "Юратгум минг бўлак бўлади" сўзлари ўрнига "Хафа бўладим" дея ёзилганида сизда қандай ҳол юз беради? Эхтимол, ҳолат тасвири сода ва ғариб ифодаданганида қалбингиз ҳозиргидек жунбўшга келмас, поэтик қаҳрамон ҳолатидаги маҳзуналик сезини ҳам бир пасда асир этмаган бўлаур эди.

Шу тўрт сатрдаги фикрни қаҳрамонлар ҳолатини ифода этиш — ўқувчи кўз ўнгида намоён қилишга балки бир неча саҳифани қоралаб ҳам муваффақ бўлиш мумкин-дир. Аммо, юқоридаги мисралардан шеърни, фикрни сиқик ҳолда ифодалаб ҳам ҳолатни тутал жонлантириш мумкин эканлиги аён бўлаётти.

Шарҳини тополмай тилларим лолдир,
Жон олгурсанг, Этам,
Йўлни гунёда,
Шу тенгсиз чиройинг олгурса олгурс.

Булдар қалбдан қайнаб чиққан сатрлар. Сангарадек қаршисидати уйлдар.

Севги деганлари шундай илоҳий қудратга эгаки, ҳар қандай киши унинг сеҳр-жоҳури оламида лол қолиши табиий. Ахир, ой қаби тўзаллар қимларни ром этмаган дейсиз? Унинг таърифини яланғоч, ҳиссиз ва совуқ мисралар орқали тасвир этиш, ўқувчи кўнглини санъат жозибасидан совутгани қаби бу мавзудаги эхтироси сатрлар ҳар бир киши юратини чўғ қаби ёндирди тўғ:

Бу қангай рўй берди, қай лалҳад,
У нима сўз эди бир олгурс?
Юратгумга чакнади ларзад,
Тойиб кетгуд оёғимдан из.

Термугаман, кўзларим ўтмас,
Сен ёнимга эгунгку ҳозир.
Тишларимни ёрар ҳайқирик,
Эшитилмас нечун овозим?

Севишгандар ҳолатини тиник тасвир этиш учун сўзларни ортиқча исроф қилишга не ҳожат? Икки ёник, қаб эҳтиросларини юқоридагидек, жонли поэтик образлар воситасида тасвир этиш мумкин эдику? Ошиқлар руҳий оламидаги туйғуларни бу қадаар таъсирайифодадаш учун чиройли сўзлар қалаштириб ташланмаган. Сатрлар бағрида яширинган фикрлар сизни бевозга қилмайтими? Эҳтимол, тўзал бир ёрта ўз дардингизни дастурхон қилганингизда рад жавобини олагач, сизда ҳам шу лирик қаҳрамондаги каби ҳолатлар юз бергандир? Вужудингиз ёзда чакнаган чакмоқ каби жунбушга келмаганингизга ҳеч ким ишонмаса керагов. Баки, париваш меҳри ва ишончига, рабатиға сазовор бўлмаган бошқа минглаб кишилар ҳам шундай мушкул ҳолга тушгандир? Саъдулла Ҳаким фракат ҳаётнинг нурули жиҳатларини куйласа ижоди келтик бўлиб қолад эди. Негаки, унинг тасаввур олами кенг ва шу орқали ҳаётнинг нуруларинингизга эмас, сояларни ҳам тасвир этишни ниёт қилади.

Бу ҳаётнинг тўлган поймонаси-е,
Оғам елкасидан оғам чикмишгир.
Замон ағашгандар замонаси-е,
Дўст гушман бир сафга қалам тутмишгир.

У фикрни ривожлантириб, ойдинаштириб бораверади. Юрагидаги армонлари, жароҳатларини қалам қурасти билан кўрсатишга интилади. Шейраги ҳазин руҳ дараҳол китобхон қабзини асир этади. "Тафаккула" деб номланган бу асарни ўқиб туталагач ҳаётдаги баъзи разилликлардан нафратингиз янада ортади. Энг муҳими, руҳингизни бутун вужудингиз билан ҳис этган туйғу — яхшиликни ардоқлаш, ёмонликларга қарши ўт очиш туйғуси чулғаб олади.

Шоир "Шарҳи хоҳ" шеърини ўқий бошлади:
...Кимману шу ҳолимга,
Бунчалар севар уа ёр.
Ишқи ила қонимга,
Қуяр шохий шарор.

Шундан сўнг буюк шоир Пушкин ҳақидаги янги шеърини ўқиб беради.
Саъдулла Ҳаким ижодкор руҳий оламини, унинг шодон ва дардли онларини тез илаб олади. Негаки, ўғиллардан руҳий тебранишлар ва ижоддаги тўлақонли онлар, изтироблар ҳамда фараҳли дамадар унга ҳам бегона эмас. Шоирнинг Ҳамид Олимов, Оид Ёкубов, Аксад Мухтор, Эркин Воҳидовга атаб битган сатрларини ўқиганда кўнглидан шундай ўйлар кечади. Зулфин хотирасига бағишлаб ёзилган "Сайраб турган сайрон бўлбу" шеъри эса юракни дарзага келтиради. Бир зум ҳаёл денгизида сузгандек, ўтқинчи дунёнинг ташиншлари кўзингизга ниҳоятда баъкана кўриниб кетгандек бўлаверади:

Сайраб турган сайрон бўлбу учушо-келгу,
Маюйликлар енгисиз либос бичу-ю келгу.
Кимга қолди, во сариқо висола шарбаши,
Айриликнинг талх болини учу-ю келгу.

Шейрни ўқиб бўлгач, кўнглига шундай фикрлар оқиб келаверади: Бу дунёга одамлар келаверади, кетяверади. Аммо, кимдир унда юлдуз каби бир зум нур таратса, яна бошқаси куёш каби ҳаётни ёритиб туради, ҳаёт отлик уммонда борлигини ҳеч ким билмай ўтиб кетадигандар кам эмас. Шу билан баробар еркин ва нурули из қолдириб яшаш инсон умрининг беизоти эканлигини англамайдигандар ҳам тайай. Умр астанлари тошқин даре, бир зумда оқиб ўтади-кетяди. Уни маъноли ва саодатли ўтказиш ҳар бир кишининг сай-ҳаракатига ҳамда юраги тошқинлиги-ю ақду-заковатига боғлиқ, деган фикр кўнглингизда чарх

ураверади. Мусикийлик шетрининг қалби, мабодо сўзлари тушунарни ва сода, ғояси ўткир бўлган ҳолда мисраф бағрига мусикий оҳанг сингадириб юборилмас экан. Бундай шеър ўқувчи қалбида акс-садо бериши гумон:

*Тошми жойда оққан сув,
Сайраб, шарқираб оқар.
Тошларни пичоқлардек,
Қайраб арқираб оқар.
Тошми жойда оққан сув,
Тошларни миниб оқар.
Ёмғирдек тиниқ оқар.*

Шоир Азим Суюнта бағишланган бу шеърда табиийлик, фикрларнинг эркин оқими кучли, қисқа ва дунда фикрларга сингадириб юборилган мусикий руҳ ўқувчига ҳам "юқади".

Шеър Саъдулла Ҳакимнинг ўзи эътироф этганидек, қалб ва руҳ қанотидан тўкилган парлардир. Шугина эмас, истеъдодли ижодкор фикрича, шетрий мисрафларнинг "Одамларга... муносабатлари инти-коси":

*Кўртим келди сени жуға ҳам,
Тинирчилар юрак ортиқиб.
Бу оламни унгиб шу дам,
Бормоқдиган ҳаёда оқиб.
Топарманми ўшал манзилдан,
Ағашмасми йў олган йўлим.
Ёншларинг бўлса чин гулдан
Кучоқ очиб чиқарсан, тушим!*

Сезяписими, мисрафлар бағрида бирор "ўсимта"ни учратмайсиз, шоир зўриқмайди. Одаий сўзлар муаллиф ҳаёли қаби осойишта оқиб келаверади. Юза қисми тинч, шовқин-суронсиз дарёнинг туби шиддаткор, асов эканлигини янама яққолроқ ҳис этасиз. Тавба, чиранмасдан, бирор мисрафда қокиммасдан Абдулла

Притов, Мухаммад Юсуф сингари одаий мисрафларни тиниб ҳам қалбингиз кўронини забот этиш мумкинми-ку? Айримлар тушунарсиз, бошқа тиллардан кириб келган мураккаб сўзлар орқали тўзада шеър яратмоқчи бўлишади. Аммо, юқоридагидек, таниқли шоир ўткир Раҳмат қалбидан отилиб чиққан ёниқ ва шу билан баробар сода ва табиий сатрларни тиза олишмайди.

Ташбеҳлардаги табиийлик, фикрдаги изчиллик, энг муҳими, ритм ва оҳангдорлик кўнглингизни ёриштириб, дилнингиз ғубораарини ювиб бораверади.

Муаллиф истеъдодининг қудрати шундаки, лирик қаҳрамоннинг аини пайтадаги ҳолати, руҳиятини кўз олингизга келтиради-қўяди, юраги муҳаббат оловида ёнаётган инсон туйғуларига сезини ошно қилади ва сиз ҳам севиги изтиробларини бошдан кечиргандек бўласиз:

*Жилмайдинг, кўксимга қувонч бош қўйди,
Тумани ҳаёллар аста чекинди.
Кўнглимни қол-қора булуллар босиб,
Ёмғирдан ёмғирлар бир зумда тинди.*

Истеъдодли шоир ўткир Раҳмат ана шу тўрт мисрафдек қаҳрамон ҳолатини, ҳа, табиий ҳолатини кўз олингизга келтиради қўяди. Сиз ошиқ "кўксига бош қўйган қувонч"ни тасаввур қила бошлайсиз, қизнинг позик табассумидан сўнг чекинган тумани ҳаёллар қалбингиз тўридан жой олгандек бўлаверади.

Ўйингнинг зимистон кўнгли тонгдек ёришиб кетди. Қаранг, ёрнинг биргина табассуми нималарга қодир! Ошиқ кўзларидан қуйлаётган ғам ёмғирларини ҳам тиндира олади. Мабодо, шоир ёр жилайишидан қувончим, дея яланғоч мисрафлар тизганида ўқувчи қалбига бунчалик эҳтирос бахш этолмаган бўларди. Муаллиф эса фикрларини образли тарзда ифодалашга интилиб, "Жилмайдинг, кўксимга қувонч бош қўйди" дея қаҳрамон ҳолатини ўрнили ва оригина ташбеҳлар воситасида тасвир этади:

Сендан кечомайман, ахир башамом,
Бисотимга менинг — гарсон бипматан.

Ўша юлгузи тун-хаё ва армон,

Хади мендан кечиб ташлаб кетмаган.

Хотирот эркадаб теграмга турён,

Хаё тулпоримга бермоқдаман эрк.

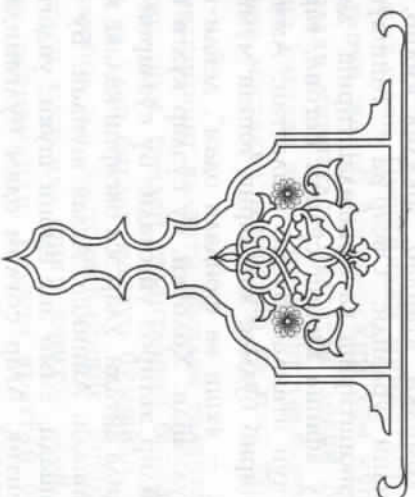
Сенсиз кўчаларга киради тугён,

Висол кўчасининг гарвозаси берк.

Севги мавзуси не-не шоирлар юратини тилка-пора қилмаган? Ўткир Раҳматнинг юкоридати ўтми сатра-рини ҳам доқайд, эҳтироссиз, хиссиз ўқий омайсиз. Дирик қаҳрамон туйғулари сизга ҳам "юкади" ва бир зумда кўнглингиз саройини ишғол этиб, ажиб хис-сиётлар ҳосил қилади.

Шеъринг, таниқли ижодкорлар эътироф этганидек, илоҳий соғинч. Бу соғинч шоирларнинг юратини ёнда-риб, гўзад мисрадаб тугилиши табиий.

БҲОҚЛАР ҲАЁТИДАН ЛАВҲАЛАР

ФЁДОР ДОСТОВЕВСКИЙ

Табиғийки, Лев Толстойнинг куйидаги норадон тап-ларига кўзингиз тушиши биданок буюк ёзувчига нисбатан нафратингиз ортмаса ҳам ҳарқалай, ҳеч бўлмаганда оғриниб, ажабланиб кўясиз.

— У жуذا расво ёзади, атайлаб хунук ёзади, ҳа, ишончим комики, атайлаб, эркалик қилиб, шундай ёзади. У тилни зўрайди; "Овсар" да у "Танишувни сурбетларча тикиштириш ва афшанштириш" деб ёзади. Чамамда, у афиша қилиш сўзини бегона, ғарбча сўз бўлгани учун атайлаб бўзиб ишлатган. Аммо унинг тилида кечириб бўлмас хатоларни топиш мумкин. Овсар "Эшак — яхши ва фойдали одам", дейди-ю, бутга ҳеч ким қўлмайди. Ҳолобуки, бу сўзлар қулги кўзгаёйди ёки қандайдир эътироз уйғотади. Бу сўзларни уч ора сингити оламида айтади. Улар эса овсарни қалака қилишни яхши кўришади. Айниқса, Агдоя шундай. Бу китобни ёмон дейишади, аммо энг ёмони шуки, ундаги Миш-кин эпиделтик. Агар соғлом одам бўлганида, унинг соддадиллиги, беғуборлиги бизни мафтун қиларди. Аммо уни соғлом кўрсатиш учун Достоевскийда жасорат етишмаган. Ҳам у соғлом одамларни ёқтирмасди. У ўзи бемор бўлгани учун дунёни бемор деб биларди...

Достоевский ўзининг жинни қаҳрамонларидан ўзи ишонмаган макссадга хизмат қилгани учун, ўзидан ва бошқалардан ўзини олиш учун яшайди, деб ёзади. Бу гапни у ўзи ҳақида ёзган, у ўзи ҳақида худди шундай дейиши мумкин эди.

Кейинчалик жаҳон адабиётида шох асарлар, деяган олинган "Хўранган ва ҳақоратланганлар" (1861 йил), "Қиморбоз" (1866 йил), "Жиноят ва жазо" (1865 — 1866 йиллар, "Телба" (1868 йил), "Ўлик уйдан мактублар", "Ака-ука Карамазовлар" (1879 — 1880 йиллар) сингари номдир адабий обидаларнинг муаллифи сифатида шухрат қозongan улуғ адиб хусусида шундай хунук, ярашмаган сўзларни тилга олиш мумкинми? Лев Толстой хатто шунга ўхшаш шифқатсиз танқидий мулоҳазаларни дунё адабиётининг устундари саналган В.Шекспир ҳамда Горький ижоди ва ҳаёти ҳақида ҳам тап тортмай, ҳеч иккиланмасдан айтганда нима дейсиз? Демак, илгари буюклар бир-бирини айлмаган, юзинг-кўзинг демасдан ҳақиқатни очик-ойдин айтaverишган. Энди Белинскийнинг сўзларига эътибор беришингизни истардим: "Дермонтов кўп жихатдан Пушкиндан миннатдор бўлгани сингари, гарчи жаноб Достоевский ҳам кўп жихатдан Гоголдан миннатдор бўлса-да, лекин Достоевский аслини олганда асло Гоголнинг тақлидчиси эмас, балки ўзича мустақил талантдир ва роят зўр талантдир".

Достоевскийнинг таданти шундай талантлар даражасига қирадики, бундай талантларни бирдан пайкаб бўлмайди ва улар бирдан манзур бўлмайди.

Добролюбов эса Достоевскийнинг "Бечора кишилар" қиссаси хусусида фикр юритар экан, захрини сочшадан тийилмайди: Ёзувчи яратган образларнинг аксарияти реалистик образлар бўлмай, балки "Ҳафсада билан тасвиранган драмасликлар, ёвуз ва ҳаёсиз хусусиятларнинг йиғиндиси" дан иборатлигини қайда этиб ўтди. Добролюбов "Эзилган кишилар" мақоласи (1861 йил)да "Хўранган ва ҳақоратланганлар" романининг авра-астарини чиқариб ташлади.

Тўғри, Достоевский "Бечора кишилар" ни йигирма беш ёшда, "Оқ тунадар" қиссасини йигирма етти ёшда ёзган. "Хўранган ва ҳақоратланганлар" романини эса

кирк ёшида яраттанди. Демак, у хатто шу ёшида ҳам улуғ танқидчининг қамчисига барадеш берган.

Гапнинг очиги, Достоевский қалтакни еб, жим кетаверадиганлардан эмасди. У 1861 йидаёқ мақола ёзиб, унда бадиийлик тўғрисидаги масала устида мунозара бошлаб, Добролюбовни бадиийликни "қамситишда", санъатта манфаатпарастлик билан муносабатда бўлишда айблади.

Насрий асарларини Лев Толстой, Гарсеза Маркес, Марсеза Прустдек машхур адиблар ҳаяжон билан мутолаа қилган улуғ ёзувчи Достоевскийнинг ҳаёти ниҳоятда қизиқарли, зиддиятли, айтиш мумкинми, хатто фожиаи бўлганлиги кўпларга қоронғу. Аввало, у дастлабки йилларида тузукроқ ёстиқдошта ёлчиматанлигини таджикотчидаар афсус билан ёздиладар.

"Бечора кишилар" қиссаси билан баҳор осмонидида чакнатан чакмоқдек кўринган, ҳарбий кийимда камтарингина бўлиб юрадиган Достоевский Семипалатинскда юратди бир ҳапкириб кетади. Унинг нозик ҳиссиётларга тўла кўнглини забт этган аёл шаҳар мансабдорларидан бири Исаевнинг хотини Мария Амित्रиевна эди. У билан учрашув шунчалик ҳаяжонли кечадикки, хаттоки улар бир-бирларига ошику-бекарор бўлиб қолишди. Кейин билсаки, Мария кўзни ўйнатар даражада тўзал бўлгани билан кўнглини айнитар даражадаги хунук жиҳатларга эга экан!

Биринчидан, тажантилиги, сиркаси сув кўтармайдиган характери, қилиқлари жонга тегиб кетарди. Шундай аёлни нега севиб қолади экан? Бунинг устига ҳали эридан ажрашмаган бўлса... Бош оғриги Мария Амित्रиевнани ҳоли-жонига кўймаётган бир паллада... яна жазманлик қилиш... Унинг муҳаббатига хатто Марининг кайсар, характери оғир ўғли ҳам ғов бўлолмади. 1821 йида туғилган, ҳозиргача сўккабош бўлиб юрган Фёдор Михайловичнинг бирданига ондали, болали аёлни севиб қолганлиги кўпларни ҳайратлантирди.

Аммо, эри Исаевни жууда олис жойга — Кузнецка хизматта юборишгани учун Мария ҳам бирга кетиб

қолади. Энди беадад айрилиқ онлари бошланади. Соғинч ҳисси Достоевскийнинг юратини ўртади. Ниҳоят, Марининг эри ичкилик баюсидан қаю қидади. 1855 йил август ойида қимдандир қарз олиб, уни дафн этади.

Қамбағаллик Марининг жонига тегади. Бир неча кеча ухлай олмади. Қарзлари кўпайгандан кўпаяверди.

Севгининг қучи... Достоевскийнинг сабр-бардошини қарантки, хатто Марининг эри ўлганидан сўнг ҳам бир ярим йил кутди. Сўнгра 1857 йил 6 февраль кўни уларнинг никоҳи бўлиб ўтди.

Лекин, ҳуриликко Мария характеридаги салбий жиҳатлар — урушқоқлиги, жанжалқалилиги (Лев Толстойнинг хотини қаби), Достоевскийни безор қилиб юборади. Мария Амित्रиевнанинг бу хархашалари, айниқса, унинг ўпка сида дардига гирифтор бўлганидан кейин авжига мидади. Турган гапки, бундай инжиқликлар дайбининг севаги оловида ёнган юратини муз қаби яхлатиб юборади. Эндигина қад ростлаган оида кўронининг тиник кўзгусига дарз кетади.

Уларнинг никоҳи бўлиб ўтганидан уч йилдан сўнг иккови икки шаҳарда яшайди. Мария Москвада, Достоевский эса Петербургда истиқомат қида бошлайди.

1864 йил унинг ҳаётида фожиадар йили бўлиб қолади. Шу йилнинг 15 апрелида аёли Мария, 25 сентябрда дўсти ва сафдоши, шопир ва таржимон Аполлон Григорьев қаю қидади. Шу йилнинг ёзида тўсатдан акаси Михаил Михайлович оламдан ўтди.

Янада қийин кунлари бошланди. 1865 йида пула топиш ташвишита тушиб кетди.

Мария улуғ ёзувчининг ҳаётида шундай ўчмас из қолдирадикки, уни хатто асарига прототиш ҳам қилиб олади. Негаки, ўзинг яхши билган, англаган инсоннинг характериини романда акс эттириш қанчалик ўнгай эканлигини яхши билар эди. Талантли адиб учун ўзи ҳис этган, кўриб билиб юрган, беюсита ништирокчиси бўлган воқеа-ҳодисаларни тасвирлаш-

дан ҳам кулайи борми? Унинг батыи романааридаги бир катор образларини элсасак айни Мария характе-ри акс этганлиги, айнан ўхшашлиги ишончингиз ортади. Мисол учун, "Ака-ўка Карамазовлар" романидаги Грушенька, "Телба" асаридаги Настасья Филипповна образлари бир назар ташланг. Ёки адибнинг "Ўрланган ва ҳақоратланганлар" романидаги Наташа, "Жиноят ва жазо" асаридаги Катерина Ивановна образлари Достоевскийнинг илк аёли Мария Амитриевна характе-рига ўхшаш эканлиги хайрон қолманг. Табиийки, ёзувчи юкоридаги аёлларга Мария характе-ридаги ижобий томонларни, шунингдек, ундаги жиззакчилик ва тажантилики сингдириб юбора олган. Оқибатда биз тилга олган романааридаги кучли характе-рларнинг табиийлиги, ҳаётийлиги татминланган. Мана, "Телба"даги Настасья Филипповна характе-ри санъаткорона чизилган саҳифага бир кўз югуртиринг:

— "Бас қилинг! — нафратланиб, юрати санчиб оғригандай аёди Настасья Филипповна. — Сиз ҳам мени ҳуади... Дарья Алексеевнанинг оксоч қизига ўхшаб тушунбсиз, у бечора яқинда ўзининг қаллиги билан қозиланиб юрган эди. У сиздан кўра яхшироқ тушунганди...

— Афтидан, ҳало, ўз меҳнати билан кун кўрайдиган қиз бўлса керак? Нега сиз оксоч қизга бунчадар нафрат билан қарайсиз?

— Мен меҳнатта нафратланиб қарайман, сиз меҳнат ҳақида доф урганингиздан нафратланаман.

— Ҳало булмоқчи экансан, кирчилик қилмайсанми бориб.

Улар ўринларидан туриб, ранглар иўтган ҳола бир-бирларидан кўзларини узмасдилар.

— Аллая, тўхтанг! Бу адолатдан эмас, — деб қичқиб юборади князь ўзини йўқотиб. Рогошин кулишдан тўхтаб, кўларини кўжрагига чалмаштирганча лаба-рини қимтиб кулоқ соларди.

— Манавини қаранглар, — аёди Настасья Филипповна қаҳри келганидан қат-қат тиграб. — Манави

ойимчани кўринглар! Мен уни фаришта деб ўйлаб юрган эканман!"

Ажойиб танкидчи ва таржимон Иброҳим Фафуровнинг маҳорати билан ўзбекчада койилмаком сўзлаётган Настасья Филипповна диалоглар орқали характе-ридаги саабий ва ижобий жиҳатларни ўзи ошкор қилиб кўяди.

Достоевскийнинг тўртта асаридаги Мария Амт-риевна фельига ўхшаб кетадиган образларда ижобий ёки характе-рида қора бўёқлар керагидан зиёдарок ўрин олган, деган фикрдан йироқмиз. Фақат улар, яъни биз тилга олган тўртта образда Мария Амт-риевнага ўхшаб кетадиган жиҳатлар мўларок, димоқчимиз, хос.

Ранг-баранг, фожиаларга тўла характе-рлар яратган Достоевскийнинг ўзининг ҳаёти ҳам фожиаларга лим-мо-лим эди. Унинг 27 ёшдаёқ Петрашевскийнинг сиё-сий тўтаратига қатнашганлиги учун чор ҳукумати то-монидан осиб ўлдиришга ҳукм қилинганлигини бир эсанг. Ҳукм ижро этилиш арафасидагина сургун жа-зоси билан алмаштирилади. Тўрт йиллик азоб-ўқубат-лар — қаторга, олти йиллик Сибирь сургунни жабири... 1859 йилдагина сургундан озод бўлиб, Петербуртта қай-тиб келади. Тақдир ёзувчини фақат ёруе кунлар би-лангина сийламаганлигини кўрсатиб турибди.

У сургундалик йилларида: нахотки энди кўлимга қалам ушламасам, агар ёзмасам ўлиб қоламан. Ўн беш йилга қамалсам ҳам кўлимда қалам бўлгани яхши эди, дегандаёқ зорланди

Ўн йиллик сукут — қаторга ва сургун йилларида қоғоз қоралашни тўхтатди. Ижодини дастлаб Некра-сов, Тургенев, Салтиков-Шчедрин, Гончаровлар би-лан даяри барабар бошлаган эди. Мана, орқада қолиб кетди... Лев Толстой эса алмақачон машҳурлик шохсу-пасига чиқиб олди.

Энди ижодини қайтадан — иккинчи марта бош-лайдими? У сургундан қайтганида 37 да эди. Бу ёшда, масалан, Пушкин ўзига хайкал қўйиб улгурган эди.

1856 йил 1 октябрда унга — Семипалатинскдаги 7-батальон харбий хизматчисига прапорщик унвони берилганди. 1859 йилда эса Омск қалъасининг собиқ сиёсий махбўси Тверь шаҳрида яшашга жўнатилган, ҳарбий хизматдан озод этилган эди. Мана, энди эркин қуш. Энди ижода...

Эхтимол, Сибирда сургуналикнинг жабуру жафода-ридан елкаси яғир бўлмаганида "Ўлик уйдан мактублар"дек ҳаётинг, бадний жиҳатдан хийла пишик асар дунёга келмасмиди? Акс ҳолда, Сибир қамқохонасидаги чиркин ҳаёт тасвири бунчалик табиий чиқмаган бўларди, балки...

Таржимон Олим Отахонов Достоевский илгари сурган ролягина эмас, қаҳрамонлар руҳияти, ҳолатининг русча матндаги каби табиий чиқишига муваффақ бўлган.

Ва ниҳоят Достоевскийнинг ҳаёт осмонида бахт юлдузлари чаракдай бошлагандек туюлганди. Негаки, адаб эндигина йигирма икки ёшга қадам қўйган Аполлинурия Сусловадан мухаббат эхтиросарига тўла ишқий мактуб олганди. Хотинининг инжиқликкарига дош беролмаган ёзувчи учун бу айни мўддао эди. Бироқ унинг ўйлари сароб бўлиб чиқди. Аполлинурияни қаттиқ сезиб қолган бўлса-да, у ҳам адабнинг зимистон бўла бошлаган кўнглини ёрита олмади.

Достоевский адабиёт фондидан 1500 сўмлик заём олганди. Бу маблағ ҳисобига улар Францияга боришмоқчи эди. Нима бўлди-ю, Аполлинурия Парижга Достоевскийдан олдир кетиб қолди.

Бу ҳам камлик қилганидай испаниялик бир киши билан ҳам танишиб олади. Аввалги, Петербургдаги ишқий кайфиятдан асар ҳам қолмайди. Улар ўртасида жаралик пайдо бўлади. Энг яхшиси, ажралиб кетиш... Чунки, у испаниялик йўловчига турмушта чикмоқчи эканлигини очикдан-очик айтишдан ҳам уялмади.

Достоевский билан Аполлинурия кўп ўтмай биргаликдаги ҳаётга нукта қўйишди: кетатгина бир-бирларини жонидан ортқ қўрган кишилар ажралишди-қўйишди.

Уларнинг севтиси юдауз каби тез сўнишида, аксарият тақлиқотчиларнинг фикрича, Фёдор Михайловичнинг айби қамрок. Негаки, Аполлинурия севтиси омонат эканлигини кейинги йилларда янада яққолароқ намойён этди. Биринчидан, умр йўлдошта ёлғизлиқ. Иккинчидан, ким билан оила ишени боғламасин сад ўтмай чирт этиб узилдиб кетаверди. Мисол учун, қирқ ёшга қоралатганида эндигина ўн саккиз баҳорни қаршилаган файласуф В.Розановни ёқтириб қолганди. У Розановга ҳам вафо қилмади: қўла силтаб кетиб юборди.

Табиийки, Достоевский ҳаётининг маълум бир қисмида ўчмас из қолдирган Аполлинурия Суслова Достоевскийнинг юрагида қайсидаир жиҳатлари билан муҳрланиб қолганди. Шу боисдан бўлса керакки, бу ўзига хос ҳурилиқо ва фикру-ўйлари тез ўзгариб турадиган аёл қиёфасини асарларида гавдадантйришга ҳам имкон топа олади.

Мана, масалан, "Қиморбоз" романини олиб кўринг. Ундаги Полина образи қай жиҳатлари билан ёдингизда муҳрланиб қолди? Унинг характеридаги қай томонлари сизга ёқмайдими-ю, қайси жиҳатлари маъқул? Агар эътибор берган бўлсангиз, ҳаётдаги Аполлинурия Суслова билан романдаги Полина бир-бирларига жуда-жуда ўхшайдилар. Ва англайсизки, адаб Сусловани Полина образига прототип қилиб бекорга олмаган экан!

Қуйидаги гап-сўзлардан Полина характери бутун бўй-басти билан аён бўлади:

— Мен ҳам унга бир нарсаси бўлса керак, деб юрарман, — дейди ўйчан ҳолда Полина Александровна.

— Э, вой, бунинг зўрлигини кўринг, — деб қичқириб юбордим мен, — шу учун тегмоқчи экан, шунчалар ҳам сурбетлик бўладими. Андиша қилиб ўтиришмайди, юзингда кўзинг борми, дейишмайди. Мўъжиза! Кампирни айтмайсиз, ахир бундан ҳам ифлосроқ на қулгилроқ иш бўладими? Телеграмма устига телеграмма жўнатиб, ўлдими, ўлдими? — деб сўрашини айтинг, а? Сиз бунга нима дейсиз, Полина Александровна?

— Күриб кетсин хадмаси, — деди у нафрати кўзиб сўзимни бўлар экан. — Мени хайрон қилдиган нарса бошқа, нега бунча оғзингиз қулоғингизда? Мунча суюнмасангиз? Наҳот менинг пулимни ютқизиб қўйганингиздан хурсандасиз?

— Нега унда мента пул бердингиз? Сизга айтдим-ку, бошқадар учун, яна бунинг устига сиз учун ўйнай олмаيمان, дед. Мента нимаки амр этсангиз, бажараман: лекин натижаси мента бовлиқ эмас. Ахир, бундан ҳеч нарса чиқмайди, дед оғоҳландирдим. Айтингчи, шунча пулни йўқотганингиздан каттиқ хафамисиз? Нимага керак сизга шунча пул?

Шу залда романни ўқишни давом этасиз. Англайсизки, муаллиф ҳам Полина образига муносабатини ошкор этмайди. Аммо, шундай бўлса-да, яъни Полина образини қоралаш ёки ёқлаш йўлини танлаган бўлсада, асар сўнггида Полина ўзига хос мураккаб образ эканлиги ойдинлашади. Унга қайсидаир жиҳатдан ачинасиз. Айрим тафсилотларни ўқиб эса ҳа, инсон қисматидан, ўзига аталган тақдирдан қочиб қутулиб кетолмайди-да, деган фикр хаёлингиздан ўтади беихтиёр. Таржимон Иброҳим Фафуров асар тасвиридаги соддаликни, қаҳрамонлар характеридаги табиийликни, воқеалар ривожидати ўтқир драматизмни ўз ҳолича, "камбағаллаштирмасдан" ўқувчига етказа олган.

Достоевский асарларини ўқий бошладингиз биланок доно бир инсон билан суҳбатга киришгандек бўласиз: унинг қаҳрамонлари юритган мулоҳазадада фалсафий фикрлар, хикматли сўзлар, фразеологик иборадар барқ уриб туради, руҳингиз озик олади, фикрингиз кенгайди. Таниқли адиб Хуршида Аустроҳаммад ўзбекча сўзлаган бундай қаҳрамонлар сизга бирпасда ёд бўлиб кетади, мушоҳадалари қалбингизни асир этади, диллингизга ёруғлик олиб киради...

Мана, айрим мисоллар:
Тақдирдан қочиб қутулолмайсан.

120

Сиз ҳамма нарсани юратдингизга ҳадан ташкари иқин оаверар экансиз, шу боис сиз доимо энг бахти қаро одам бўлиб қолаверасиз.

Эргалаб кета туриб назарингиз ажойиб чехларга тушса кун бўйи ўзингизни бахтиёр ҳис қилиб юрасиз.

Биз бахтсизлик онларимизда ўзгаларнинг бахтсизликларини қучлироқ ҳис қиламиз, ҳиссиёт парчаланмайди, балки жамланади.

Унинг тебдалити ҳақиқатга нисбатан қучлироқ. Пул бамисоли қабутарга ўхшайди, учиб келади, учиб кетади.

Бахтсизликни тотиб кўрган одам билан икки қарра эхтиёткорроқ муомала қилмоқ керак.

Аҳмоқроқ бўлсанг, дунёда маза қилиб яшайсан.

Ночор одам шубҳали туюлади.

У тентак, бу ҳақда сиз билан баҳслашиб ўтирмайман, эхтимол, рисоладати одам тентакнамо бўлмоғи афзалроқдир, қаёқдан биласиз?

Одам ўзининг кўргуликларини ҳисоблашни ёқтиради, бахтини эса санаб ўтирмайди.

Аввалбош одам яшашни ўрганиб олмоғи, кейингина ўзгаларни айбламоғи керак.

Тавқил даянатга учраган худобехабар оилаларда меҳр-муҳаббат бўлмайди... Муҳаббатдан бенасиб жойда фаҳм-фаросат ҳам йўқ.

Муҳаббат — худонинг синонати, шу боис унга даҳадор нимаки юз бермасин, бегона кўздан асрамоқ керак.

Инсон ҳар нарсата кўниқувчан мавжудот.

Ҳеч нарсадан хайратланмасмик энг улў фазилат.

Пул — зарб қилинган озордик.

Аристонлар меҳнат билан овунмаганларида борми, бир-бирларини шиша идишта қамалган ўртимчақлардек еб биттирар эдилар.

Адоқсиз севиш адоқсиз худбинлик ҳамдир.

Инсон табиатан зумкордир ва у зум ўтказишни ёқтиради.

Энг тубан одам ҳам — одам.

121

Кечиримди бўлмаганларни худо кечирмайди.

Ота қараганини худо қарғайди. Аёллар баъзан ҳеч қандай ваз-сабабсиз ўзларини бахтсиз, таҳқирланган ҳис қилгилари келиб қолади.

Қамбағаллик айб эмас, аммо-лекин қашшоқлик айб.

Таъбиркор кишилар тортинчоқ бўлмайди.

Аллоқчилиқни ўлғудай ёктираман. Адамчилик барча жонзотларга нисбатан олганда одамнинг бирдан-бир имтиёзидир. Аудасанг — ҳақиқатга етасан. Аудаманг-манми, демак, одамман.

Ақли ўтқир бўлмаганларгина тўғриси ўз бўлади. Русиянинг барча истеъдодли ва илмор кишилари ҳаммавақт қартабоз ва ароқхўр бўлганлар, ҳозир ҳам шундайлар, кейин ҳам шундайлигига қонаверади.

О, дўстим, никоҳ ҳар қандай маълуб қабилнинг, ҳар қандай мустақилликнинг маънавий ўлиמידир.

Одам ўзининг бахтли эканлигини билмагани учун ҳам бахтсиздир.

Ҳеч нарсадан хайратланмаслик, турган тапки, донолик эмас, ахлоқлик аломатидир.

Хоҳлаганингга етишмоғинг учун ҳам ақл берилган.

Аблах одамлар ҳақол одамларни яхши кўради.

Даҳрлар ва кашфиётчилар қаерда бўлмасин иш бошлаган чоғларида (кўпинча иш сўнггида ҳам) жамият уларга теваба бўлиб қолган одам деб қараган.

Кимдан кўрксанг, ундан нафратланмайсан.

Туш кўрган пайтнингизда ақлингиз доим ўзингизда бўлмаганлигини ҳаммадан олдин эслайсиз.

Кўрқув ҳар хил ёмонлар оқибати.

... Фёдор Михайловичнинг "Қиморбоз" романи ёзилиши тарихини ёдга олсангиз қулишни ҳам, ачинини ҳам билмай аросатда қоласиз. Ўшай деса, чўнтагида пули бўлмаса. Нима қилсин? Адиб икки ўт орасида қолади. Бугеи ношир Степановский билан шартнома тузиб қўйган. Вақт эса зувиллаб ўтиб кетаётди. Шартнома муаддати туташига бир ойдан мўдрок фурсат қолган. Пул излаб қаякка бошини урсин?

Аслини олганда роман сарлавҳасини "Қиморбоз" деб қўйгани йўқ. "Рулетенбур" дея номлаган эди. Тўғри, тафсилотлар, ҳатто қаҳрамонлар характери, ҳатти-ҳаракатларигача миёда шиштилган. Энди уни ёзишнинг имкони йўқ.

Шундай, икки оёғи бир этикка тикилган дилтант кунлардан бирида таниш-билишлардан бири жонига оро қиради. У роман матнини тезда кўчириб бериш мумкин бўлган стенографистка қиз топиб беришини маълум қилади.

Табиийки, адиб суғуниб кетади. Анна Григорьевна Сниткина деган қизни унга тавсия этишади. Эндигина йигирма ёшни қоралаган қиз ёзувчига дастлаб ёқмайди. Адиб қирқ ёшдан алақачон олиб кетган эди. Икки марта ўйланган, бунинг устига камбағал, қасадманда киши бу қизга унчалик эътибор ҳам бериб ўтирмайди. "Кечкурун келинг, баки ишлаб кетармиз".

Гимназияни тугатмаганига унча кўп бўлмаган қиз дастлабки кунлари ишлари унчалик ўнгидан келмаганлигидан хижолат бўлади. Ахир, у ана шу — рўпарисида турган машхур адибни кўришни, у билан турпунг қилишни ҳавас, ҳатто орзу қилганди. Ажойиб асарларини ўқиб, хузуруланган, романдари, қиссалари қаҳрамонлари ҳаёти уни дарзага солганди. Энди бўлса... Ёнгинасида турган ўша таниқли адиб ишта тақдиф қилиб ўтирса... Бундан ортиқ бахт борми? Табиийки, қиз дастлаб суғуниб кетганди. Ишлаш кечкурун соат солиқига қолдирилгач эса, негадир кўнгли бироз ғаш бўлди.

Нима бўлса бўлар, деб кеч тулиши билан яна келди. Лекин, омадни қарангки, ёшлари ўртасидаги фарқ катта бўлса-да, улар тезда тил топиб кетишди. Юмушлари бароридан келди.

Ҳатто Анна Григорьевна дастлаб ўйлагани каби бой-бодавлат бўлмаса-да, хийлагина жаҳддор бу адибга кўнглики ҳам қолди. Ёзувчининг инжиқликлари, қасадманлиги уларнинг иноқлашувига ҳалад бермади. Фёдор Михайловичнинг ўта қашшоқлигига эътибор ҳам бермагандек бўлди.

Улар бир-бириари билан апок-чапок бўлиб, худди ака-сингиллардек ўрганиб қолишди. Ҳатто бири иккинчисини сал вақт кўрмаса туролмайдаган даражада соғинадиган бўлишганини айтмайсизми?

Турган гапки, стенографистикага айтиб ёздирилган асар хаттоки ношир Степановский белгиланган муафатдан олдани 1866 йил 29 октябрда туталанди. Бунда ёқимтой киз Анна Григорьевнанинг улкан ҳиссаси борлигидан кўз юмиб бўлмас эди.

Илк муваффақиятдан руҳланган адиб янада енг шимариб ишлай бошлади. "Жиноят ва жазо" романининг давомини ҳам ёзишга киришди.

Гапнинг очиги, дастлаб Анна ёзувчининг ўзи ўйланганчалик эмаслигини билгач ваҳимата тушиб қолди. Тавба, Достоевский олдига кўйилган таомни ёғоч қошиқда тановул қиларди. Бунинг устига кўлига пула тушса олаи-орқасига қарамасдан харж қилиб юбора-верарди. Ёё маданиятдан узок одамдай тузукрок кийинишни ҳам билмаслиги уни хайратта солади. Энди бўлса мана шундай одамни бир кўришадёк ёктириб, севиб қолганлигига нима дейсиз?

Тавба, муҳаббат кўйиш учун бошқа тузукрок, чиройлирок, ёшрок киши куриб кетганмиди, дейсиз беихтиёр. Фёдор Михайловскийнинг фақат машхур ёзувчилигини демаса. Жаҳли ҳамиша бурнининг учида турадиган, кирқдан ошиб кетган одамни севиш...

Достоевскийга ҳам осон тутиб бўлмасди. Аёли Аполонария бошқага турмушга чиқиб кетиб қолган, ўтай ўғлини боқишга мажбур эди. Шу боисдан бир оксоч аёлни хизматқорликда саклаётган эди. Бунинг устига кашпоқлик елкасини эзиб мажаклаган, норози киефдаги бу одам Анна Григорьевнадек ёшгина соҳибжамол қизга ёқиб қолганлигини қарант.

Аннага дастлаб: эллик сўм пула беради, ўша адибга бироз ишлаб бер, дея тайинлашганди. Аммо, киз ўзи ўйлагандак бўлмади, қайтага адибга бутунлай бовла-ниб, уни кўрмаса туролмайдаган даражага етди.

1867 йилнинг 15 февралда никохи бўлиб ўтди. Улар то адиб вафот этгунга қадар — 1881 йилгача бирга ишашди.

Фёдор Михайлович қазо қилганида Анна эндигина ўттиз бешта қадам кўйганди. Аммо, адибдан бир неча фарзандлар, ўнаб шох асарлар қолганди.

Анна Григорьевна ёзувчининг оғир ва укубатли ҳаётига шерик бўлди. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, аввало муҳтожлик Достоевскийнинг елкасидан эил-замбил юк бўлиб босиб туради. Иккинчидан, ундаги тутқаноқ дарди анча йиллардан бери азоб берарди.

Бунинг устига Сибирда сургунлик, қаторга йилларидати азоб-укубатлар асорати безовта қиларди. Бу ҳам қамлик қилганидай ёстиқдошта ёлчимаслик, ҳадеб умр йўлашни янгилайверип...

Аслини олганда Достоевскийнинг мучали чаён бўлиб (24 октябрдан 22 ноябргача туғилганлар шу мучалга тегишли), бу даврда дунёга келганларга куйидагича таъриф берилган: Мучал соҳиби жууда хиссийта бой. Ташқи кўринишидан босиқ бўлса-да, жаҳли тез.

Агар уни севиб қолсангиз жууда кўп қийинчиликларга бардош беришингиз керак. У ҳеч қачон туйлуларни очикдан-очик намоён қилмайди. Сизни қупчилик оламда изза қилиши мумкин. Шунга босиқлик билан чидасангиз бахтга эришасиз.

Бу мучал соҳибини бир кўрган одам ҳеч қачон унутмайди. "Чаён" кишиларнинг хотирасида ё қувноқ, дилкаш ёки жаҳадор камтап одам киефасида сакланиб қолади. Уни ҳеч қачон ентиб бўлмайди. "Чаён" тўзалмика бойлик шайдося. У ҳамиша севиб яшайди.

Достоевский характерида, ўз мучалида таърифланганидек, фазилат ва қусурулар йўқ эмас. Лекин, Анна Григорьевнага уйланганидан кейин сержаҳлмти бироз йўқолгандек, ҳаётидан мамнунлик ҳисси унинг зимистон кўнглини чароғон этгандек бўлди.

Аммо... Барибир, нима бўлганида ҳам Достоевскийнинг ўлим жазосига маҳкум этилганлиги унинг руҳи-

ягига қаттиқ таъсир этган кўринди. Акс ҳола, ижодининг асосий қисминини ўлим мавзуи еталамаган бўлади.

"Масъума" ҳикоясидаги тафсилотлар, Раскольников образини ("Жиноят ва жазо" романидаги) бир эсланти. Уларда ўлим даҳшати сизни ҳам ваҳимага солади. Айиб ўлим жараёнини, ҳолатини бир қатор асарларида эринмасдан, ҳафсада билан тасвирлайдики, аёмак, ёзувчининг ўзи бир вақтлар ўлим жазоси ижросини ҳаяжон билан қутаётганида кўнглидан ўтган адоқсиз, қайғули ҳис-туйғулар романдари, қиссалари, ҳикоялари тасвирида кўла келган. Мисол учун "Кулгили одамнинг туши" ҳикояси (Мирзааҳмад Олимов таржимаси)ни ўқисангиз ўлим ҳақидаги тасаввуруларингиз янада кенгайганлигини ҳис этасиз. Бир қарашда Достоевский асар тасвирида эзмалик қинаётгандек туюлади. Диккат билан муроаа қилган киши бу сўзамомлик эмас, балки тафсилотлар, воқеалар, образлар тақкики, ўзига хос батафсил тасвир услуби, мавзунини ичдан ёритиш, унинг туб-тубидаги номатълум мўъжизалар билан китобхонани ошно қилиш усули эканлиги ишончингиз ортади.

Достоевскийни қийнаган, унга ҳампиша руҳий азоб берадиган нарса одамнинг аёлларидан келадиган хатлар эди. Бунини сўнгги умр йўладоши Анна Григорьевнанинг кўндалитидаги куйидаги ёзувлардан ҳам илғаб олиш қийин эмас: "Кўп ўтмай ҳаёлимда унга қайтиш ва Федянинг ёзув столидан топишган хатни ўқиш фикри чакмюкдай ялғ этди. Амбатта, эркак кишига ёзилган мактубни яширинча ўқиш яхшимас. Аммо, бундан ўзимни сақлашга қурбим етмади. Хат С.дан (Айибнинг иккинчи аёли Алгоинария Суловадан — таъкид бизники — Ж.Х) эди. Уни ўқитганим сари шунақа ҳаяжонланиб кетдимки, очиги нима қилишни билмай қолдим. Бир пайтлар боғланган кўнглилар шафағи боз ёришаётгандай, унинг менга нисбатан ишқ юлдузи сўнаётгандай туюлди. Бундан даҳшатга тушмай бўладими? Эй худо, менга бундай бахтиқароликни юбора кўрма. Мен буткула ғамга ботдим". Бошқа бир кунни эса Анна Григорьевна куйидагича зорланди:

"... Аҳволимиз оғир ва таъинч нуқтасини тополмасдан азоб ва ташвишда юрамиз. Бу ночор аҳводдан чиқишимизга ўзинг кўмак бер, худоим. Агар тирикчилигимиз кўнглимиздек, пулимиз етарли бўлганида эди, ўртасиздаги муҳаббат ҳақи дунёда биздан бахтлироқ кимса бўлмасди. Ўйга қайтганимга ярим соатлар бўлганида қовоғидан қор ёғиб Федя кириб келди. Чойга ўтиратганимизда менга атайин столи итариб кўзипсан, дег гап қилди".

Достоевский аёли кўндаликларида айибнинг инжикликлари, кўрс ва тажанг бўлиб юрган қунлари ҳақида ҳам батафсил ёзишни унутмаган: "Ўйкум қочиб, ўзимни кўлга ололмай турганимда хириллашидан бирдан Федяни тутқанок тутаетганини сезиб қолдим. Очиги, худо оҳимни эшитган кўринди. Сонечка ё Миша (туғилиши кутилаетган фарзандаримизни шундай атамоқчи) ҳозирча тутқаноқдан бирор-бир зарар кўртанича йўқ. Кўп синадим. Тутқанок олмидан уйкум қочган ё ухоломаётган бўлман, бунақа кўркиш, довлараш бўлмайди. Ишқилиб, боламизнинг тўрт муъаси тутал бўксин-да.

Шу даҳзадаёқ тушлагимдан учиб туриб, шамни ёқдим ва унинг олдига бордим. Менимча, бу сафарти тутқанокни қучди бўлган, у қучсиз, ҳатто қучсизгина ихраб кўярди. Ё раббий, унинг шу даҳзадаги киёфасига боксангиз эди. Азобдан бўришган юзини кўриб қапалагим учиб кетди. Гўё тўғиб қолгандай, аиникса, бурни кўқариб етарди. Ўлиб қолдией, деб ўйладим. Бундан мени даҳшат босди".

Эру хотин ўртасидаги бундай даҳшатли манзаралар уларнинг ҳаётини "бозаган", кўнгли ўйларини обод қилган, деб ўйлайсизми? Бу воқеалар ортида руҳий эзиллилар, диалектикалар... Аммо, буларнинг бирортаси Анна Григорьевна билан Федор Достоевский ўртасидаги тенгсиз буюк муҳаббатга раҳна сололмайди. Уларнинг сўнгги қувларигача бир-бирларига садоқатли, меҳр-оқибатли бўлишди. Уларнинг биргаликдаги ўн тўрт-ўн беш йиллик ҳаёти севгининг қудратини

намоён этди. Ўлимидан тўрт йил аввал Петербург Фанлар Академиясининг мухбир аъзолигига сайланган Фёдор Михайлович рус адабиётида Лев Толстой билан даярми тенг тилга олинади. Шундай бўлсада, мақола-миз бошланишида Лев Николаевичнинг ҳамкасиби хусусияти танкидий мулоҳазадорни келтириб ўтгандик. Ижода-ку фарқ кам экан, хўш, уларнинг ҳаётида кандай тафовутлар бўлганлигини эшитганимиз?

Худо Лев Николаевични бойликдан, мол-дунёдан қисматланлигини яхши биласиз. Ҳатто кашшоқларга тарқатиб берганлигидан хабарингиз бор. Фёдор Михайлович бўлса бутун умр камбағаллик азобини тортган. Ҳамиша одамлардан қарз олиб, улардан қутулиш пайида бўлган. Ҳатто тезроқ асарини тугатиб, қарзини узармикинман, дея ҳадиксираб яшаган. Лев Николаевич эса... Софья Андреевнанинг ёзишича, у оиласи учун айтарли бирор куч-қувватини сарфламаган, болалари учун ҳеч нарсга қилмаган.

Ҳаётининг сўнгги йилларида Достоевский умр йўдоши Анна Григорьевнадан миннатдор бўлиб сўзлайди. Лев Николаевич эса аёли Софья Андреевнадан (ҳатто иккаласи бир-биридан) зорланиб гапирди. Булар оилавий ҳаётда икки буюк ёзувчи икки одам бўлганлигини кўрсатади. Иван Волинининг "Достоевскийнинг сўнгги йиллари" китобида булар ҳақида батафсил фикр юритилган. Ҳатто шундай худосага келиш мумкин, Лев Толстой оилани биринчи ўринга қўймаган, вақтини ва куч-қувватини ижодага бағишлаган. Достоевский ҳам бутун умрини асар яратишга сарф этгани ҳолда асарларидан кун кечириш учун ҳам фойдаланишга мажбур бўлган, шу орқали пул топишга интиланган.

Шахсий кутубхонада бундан қирқ бир йил олдін нашр қилінган "Ўўрланган ва ҳақоратланганлар" романи (Ҳабиба Зиёхонова таржимаси) анча йиллардан бери сақланади. "Теба" ва "Жиноят ва жазо" китоблари ҳам турли йилларда босилиб чиқди. Негадир Олим Отахонов улуғ ёзувчининг "Ўлик уйдан мактублар" романини тўлиқ таржима қилмади. Тоҳир Малик, Нур-

бек каби таржимонлар ҳам бу борада анча иш қилишди. Иброҳим Ғофуровнинг машаққатли меҳнати тўфайди буюк ёзувчининг бир қатор асарлари ўзбек тилида босилиб чиқди. Аммо...

Рус адабиётининг айрим бебаҳо дурдоналаридан ўзбек ўқувчилари ҳамон беҳабар қолишяптир. Достоевскийнинг ўн беш томлик асарлар тўплами (факат рус тилида) кутубхонада сақланаётир. Лекин ўзбекча қачон нашр этилади? Бутун дунё китобхонлари уларни сезиб ўқийтган бир пайтда таржимонарлигининг муараб ўтиришларини сира ҳам қилиб бўлмайди. Адиб адабий меросининг эҳтимола ўндан бир қисмигина ўзбек ўқувчиларига тақдим этилганлигини унчалик мақтанадиган ҳол, деб бўлмайди. "Иблислар", "Ҳилватдан мактублар", "Неочка Незванова", "Амакиннинг туши", "Бечора кишилар", "Степанчикова кишлоғи ва унинг фуқаролари" сингари ўнаб асарларни қачон ўзбек тилида мутолаа қиламиз? Китобхоналар унинг "Ёзувчи кундалиги" (1873-1880 йиллар) публицистик асарини, "Ҳатлар"ни, "Ҳикоялар" китобини она тилида ўқийши жууда-жууда оруз қиладилар.

Шу ўринда дунёнинг гениал адибларидан атиги икки нафарининг сўзларига бир эътибор қаратиш ўриндидир. Мана, Г. Маркес фикри: "...ўз оадинга юксақ намуналарга тенглашиш вазифасини кўйиб ёзишнинг лозим. Мен учун ана шундай намуналар Софокл, Достоевский ҳисобланади". Ч. Айтматов фикри: "Толстой ва Достоевский ҳақиқий классикалардир".

Ҳеч шубҳасиз, Шекспир, Толстой сингари Достоевский ҳам жаҳон адабиётининг чўққиларидан бири саналади. Унинг сермашаққат ҳаёти биз учун қанчалик қизиқарли бўлса, сермахсул ижоди ундан ҳам аҳамиятли ва қадрлидир. Шундай экан, бутун ҳаётини инсонни ўрганишга, унинг ички тўзалмиқлари ва маърақаларини тадқиқ, кучли образлар орқали бадний тасвир этишга бағишлаган улуғ ёзувчи ижодини мутолаа қилишга ҳамиша вақт топишимиз зарур. Достоев-

евский асарлари инсонни яшашга ўргатади, хаттолардан сабоқ чиқаришга ундайди. Инсон қудрати ва фожеси ҳақидаги ғамгин кўшиқ каби янграйдиган бу бебаҳо дурдоналар ҳақи асрлар оша одамларга наф келтиришга ишонгинг келадди.

Америка адабиётининг машҳур намоёндаларидан бири, Нобель мукофоти соҳиби Уильям Фолкнер хатларидан бирида Достоевский чиқиб олган юксақли тенгдошларидан ҳеч бирита (хатто Эрнест Хемингуэйга ҳам) насиб этмаганини марҳум билан тан олганди.

Улуф дидлар ҳам ҳавас ва ўқинч билан сўз юритган Достоевский ижодида қанчалик юксақ чўққини забт этмасин, ҳаётида машаққатлар унга ҳамиша ҳамроҳ бўлганлиги дунё китобхоналарининг аксариятига қоронғилигича қолиб кетётганлигидан афсус чекасан, киши.

ВАСИЛИЙ ШУКШИН

Улуф истеъдодларнинг бари ўта ақлли ва содда бўладди, деганди ижодкорлардан бири қулиб. Бу сўзлар ёлгон эмаслигига ишонгинг келадди. Буюқ адиблардан саналган Василий Шукшиннинг кизи Марьяннинг отаси ҳақидаги хотираларини ўқиб кўринг: "Адам мен билан Ойгадан жонини ҳам аямасди. Мен қасамдандирок эдим. Улар қаравотимда соатлаб ўтирарди. Адам уйда бўлганларида ойимдан болаларни ўзлари ухлатгани ётқизишни сўрардилар. Фақат ададигина бизга кечалари эрталаб айтар, воқеаларни йўл-йўлакай ўзлари тўқиб кетаверардилар. У киши энг яхши эната эдилар. Отам хонасида чека бошласа, мен ситаретасини олиб, яшириб қўярдим. Мента унинг "Машенька, ситарета бер", деб орқадан юриб ялиниши ёқарди. У бутун эътиборини қаратиб, тобе бўлганлигидан даязатландардим. Мен у кишини соғинардим, ёнимда бўлишларини истардим, чунки адам кўп вақт сафарда бўларди".

Ўзи бор-йўли қирқ беш йил умр кўриб, унинг асосий қисинини оади одамлар орасида ўтказган (Срост-ки қишлоғида 1929 йилда туғилган) одам қанчалик содда, оади бўлганлигига бундан ортиқ ададнинг ҳожати бўлмаса керак.

Таниқли ёзувчилар — Ўткир Ҳошимов билан Хайридин Султонов таржимасида нашр қилинган ҳикоялар тўпламини бир ўқиб кўринг. "Қишлоқлар" ҳикояси билан бошланадиган бу мажмуа "Чол, қиз ва офтоб" дея номланади. Асарни ўқиб бошлашингиз биланок: одам ҳам шунчалик қишлоқи бўладими? Деб хайратланасиз, Маланья бувининг соддалиги, Москвага келишни таклиф қилган ўғлининг хатини ўқиб, қанчалик саросимага тушиб қолганлиги култингизни қис тайди, буювти на ачинини, на унинг устидан қулишни ҳам билмай хайрон бўласиз. Маланья бувининг невараси Шурката маслаҳат солиши, Москвага — ўғлиниқига борсамми-борсамми, дея иккиданнишлари фирт қишлоқ аёли характери эмасми?

Ўзингиз бир ўйлаб кўринг. Атиги ўн олти йилгина қадам тебратган адиб баъзи ижодкорлар эдлик йил ёзиб ҳам уадааёмаган уқан ишни — сермахсул ижод хирмонини ташлаб кетади. Ярим мингта ҳикоя яратининг ўзи бўладими? Аммо, йирик насрий асарлари кўп эмас. "Эрк бергани келдим қошингга" ҳамда "Любавиналар" романдарининггина ёзиб тулатишга улгурган. Бундан ташқари учта қиссаси ҳам бор. Уларнинг орасида "Хўроз у қичқиргунча" (Сулаймон Раҳмон таржимаси)ни қайта-қайта ўқитинг келаверади.

Муаллиф усулби ҳам бошқача. Асар нуқул диалоглар асосига қурилган иморатни эсхатади. Унинг шиши ҳам, пойдевори ҳам бошдан-оёқ суҳбатлар, икки-уч кишининг гурунгларида иборат экан, деб ўйлайсиз. Лекин, Абдулла Қаҳҳорга ўхшаб диалоглар орқали қаҳрамонлар характериини шундай қойилмақом тасвираганки... Хатто уша образга прототип қилиб олинган киши: ёпиримей, мента худди қуйиб қўйгандек ўхшар экан, феъл-атвориини айтмайсизми? — дея хайратланиши турган гап.

Диалоглар асосида асар яратишнинг хатарли томонлари ҳам йўқ эмас. Ўқувчи зерикиб қолиши мумкин. Аммо, Василий Шукшин бундай хавотирга ўрин қолдирмайди. Китоёхон кизикишини бир меъёردа сақлаб туриш учун Арамастик конфликт тизгинини бир маромда ушлаб туради. Қиссани ўқиган сайин конфликт иши таранглашиб кетаётганлигини хис қилиб турасиз. Ва шу боис ўқувчи асар воқеалари қандай тарзда турғар экан, дея худди чўннинг устида ўтиргандай сабрсизлик билан кута бошлайди. Асар воқеаларининг ичига гўё кириб олади-да, ундан чиқиб кетгиси келмай қолади. Афтидан, қисса қаҳрамонларига соядай эрглашиб юртиси, уларга ҳамдара бўлгиси келаверади. Ўқувчини бу даражада асир қилиш, сеҳрлай олиш ҳар қандай адабнинг ҳам кўлидан келавермайди. Мана, ўзингиз озгина ўқинг-чи. "Ҳеч бадога тушунмапман, — деди шивираб цилиндарли кимса ёнидаги Оболомовга ўхшаш вазмин помешчикка. У на Онегин, на Чацкий эди.

Оболомов жилмайди.

— Ҳайвонот борига отланништи.

— Нета энди ҳаммаси така?

— Ҳалити... шунчаки кинол бўлса керак. Тузуки-на экан, а?

Цилиндарли жаноб афтини бўжмайтирди.

— Кўполигна, дент.

— Сизга нуқул француз хонимлари бўлса, — деди бадхоҳлик билан Оболомов. — Аммо-декин мента ёқди. Оёқчаларим, ҳар қалай, ёмон ўйлаб топишмаган, а, нима дедингиз?

— Жудаям... Ҳалитдай... — деб тапта сўжиди кўри-нишдан аламзада бир жаноб. У Чехов қаҳрамонларига ўхшарди. — Жудаям қалта-ку? Нима кераги бор экан? Оболомов хиринглади.

— Ҳа, нега бўлмаса кўзингизни узолмай қолдингиз? Қарама кўй-да!

Василий Шукшин фақат қаҳрамонлар ҳолатининг на изоҳлаб кетаётир, холос. Бутун асосий эътибор диалогларда — қани ким нима дер экан? Шу орқали

персонажлар ўзарини ўзлари фош қилиб қўядилар — тап-сўзлари билан ўзарининг характери, феъли қандайлигини ошкор этадилар...

Россиялик олимларнинг фикри қуйидагича: Юрий Казаков Бунинга, Валентин Распутин Достоевскийга жуда-жуда ўхшайди. Василий Шукшинни эса "замонавий Горький" дея таърифлашади.

Бу менталлар ниманинг ҳисобига? Воқеаларни тасвир этиш услубига ёки асарлари бадиийлиги даражасига қарабми? Менимча, биринчи фикр ҳақиқатга яқинроққа ўхшайди.

Мана, улуғ адабнинг ўзи ижода ҳақида нимадлар деганлигини бир ўқиб кўринг: "Ҳикояда ҳамма нарса тушунарли, ҳатто ундан ҳам зиёда бўлишини истайман".

"Адабиётда ҳамма вақт қандайдир спорт мусобақасига ўхшаган ҳолат бор. Қани ким ихчамроқ ёзади? Ким мураккаброқ! Ким журъатлироқ! Ҳолбуки, адабиёт — ҳақиқатдир. Қашфиётдир. Унда ким дадил-у, ким мураккаб, ким эпикроқ — бунинг ҳеч аҳамияти йўқ. Ҳақиқат борки, адабиёт бор".

Ёзувчи яратган асарларида, бешта бадиий фильмда бунга оғишмай амал қилди, росттўйликни, ҳақиқатни шior қилиб олади.

Василий Шукшинда Олоҳ томонидан берилган буюк истеъдоддан ташқари ҳаётий тажриба ҳам керагидан ортик бўлганлигини биласизми? Мураккаб, бунинг устига оғирдан-оғир ҳаёт йўлини қадам-бақадам босиб ўтишга тўғри келганлигини эпитетанмисиз?

Адабнинг шахсий ҳаётидан айримдар беҳабар бўлганлигидан асарлари бунчадар бадиийлиги, қаҳрамонлари ўта оқдйлиги сабабларини кўп ҳолларда англаб етмайди.

Ававало, Шукшиннинг онаси Мария Сергеевна ҳақида. Оғайнилари хусусида ўзининг сўзарига бир қулоқ солинг: "Менинг онам... икки қарра турмуш курди... Икки қарра ҳам бевадигича қолди. Биринчи марта йигирма икки ёшида, иккинчи марта ўттиз бир ёшида тул хотинга айланди. Фарзандлари қамол учун

жууда кўп куя-файрат, нафсидамрини айттанда, бутун ҳаётини бағишлади. Энди у ўғлим одам сонига кириб қолди, шахарда каттакон амалдорга айлانган, деб ўйлайди. Майли, ўйласа, ўйлай қолсин. Ҳикоя ёзишни мен онамдан ўрганганман".

Отаси-чи? Отаси Макар Леонтьевич ҳақ дushmanи дея қораланиб, қата этилганлигини биласизми?

Учта ҳоласининг ҳаммаси бева бўлиб қолганлигини айтмайсизми? Ҳаттоки сингласи Наталья бева эди.

Василий Шукшин Сталин вафотидан бир йил кейин — 1954 йили Сrostкини — Олтой ўлкасидаги кишлоқини тарқ этди. Москвада ўқиди. Ўшанда ҳам оғайниларини, биринчи навбатда жондан азиз онасини йўқлаб турди, унга кетма-кет хатлар ёзди. Адибнинг Шеради Сокин таржимасида эълон қилинган хатларидан бирига кўз югуртирайлик:

"Меҳрибоним, онам!

Мен соғ-садоматман, ишларим жойида. Соғлигим ҳам чакки эмас. Мана, картинада кўрасиз, ҳатто семирганман. Ҳаммаси кўнгидагидай, қадрдонгинам.

Онажон, агар маҳкам бироз беҳуш қилса, у ҳолда дорини тунда уйку оқидан ичинг. Мухҳими, у кишини уйкуга мойил қилади. Дорини ичиш жараёнини иложи борича узоқроқ давом эттириш керак. Одамлар йиллаб ичишади: ўрганиб кетишади, ҳатто ёши бир жойга бориб қолганлар ҳам ичишади. Нима бўлганда ҳам мазкур доридан Сизга ҳеч қандай зиён-заҳмат етмайди.

Қизалоқларим, ҳуудога шукр, чопқиллаб юришпиги. Яқинда Москвада уч кун бўлиб, Маша билан у ўқийдиган мактабда бўлдим... Ҳам куласан, ҳам куясан киши. Уни мактаб ўқувчиси дегани ҳам тил бормайди. Ўззукун Ольга ва куён билан (квартирамизда куён асраганмиз) ўйнаб, уй вазифаларини унутади.

Мана шундай икир-чикирларни ҳисобга олмаганда хотиржаммиз. Юборилган посикантиз ҳақида ҳабар келди. Аммо яқшанба кунни эди. Лйда ҳозир Болгарияда (10 кунга, биринчи октябрга қадар), болаа-

римга қайнонам қараб турибди. Эҳтимол, посиканни қайнонамга берипар, йўқ дейишса, Лйда келади".

Онага бўлган меҳр қанчалик юқори! Василий Шукшин онасини шунчалик яхши кўрар эдики...

Ахир, онаси не-не азоб-ўқубатларни бошидан кечирмади. Эри ҳақ dushmanи сифатида отилиб кетганидан кейин яна турмуш кўрди. Павел Николаевич Куқсин билан бир ёстикка бош қўйди. Василий Шукшин ана шу кишининг тарбиясини оқди. Лекин, ўтай отаси ҳам урушда қазо қилди. 14 ёшли Василий уруш айни қизитган паллада Бийск автомобиль техникумида ўқир эди. Отасининг ўлими сабаб моддий жихатдан яна ночор аҳволга тушиб қолганда, ўқилишни ташлаб кетишга мажбур бўлди. У ҳатто жарбий билым юртида ҳам ўқимай кетиб қолганди.

Буюк адиб беҳудата "Қишлоқлар", "Она қалби" хикояларини яратмаган, уларга бош қаҳрамон қилиб онани танламаган кўринади. Бунинг асосий сабабларидан бири мунистгина, меҳрибонгина онасига нисбатан меҳри эмасмиди?

"Она қалби" хикоясидаги онанинг куйинчақликларини Ўткир Ҳошимовнинг "Дунёнинг ишлари" қиссасидаги Она образига ҳамоханг эканлиги бежиз эмас. Иккала адиб ҳам онадаги бекийс меҳр ва оқдўйликни шундай шарафлагандарки...

Василий Шукшин хикоясидан салгина ўқийлик:

"... Онанинг қалби зиркираб кетди. Ўзининг айбини мантиқан аниқ қилиб унга тушунтириш бефойда эди.

— Айланай, болажонларим! — йиллаб юборди у, — Ичганда ҳар нарса бўлиши мумкинку ахир?! Маст бўлгандан кейин уришгандир... Раҳм қилинлар унга!..

Онанинг бу аҳволга чидаб туриши осон эмас эди. Унинг ноласида шунча ғам, алам, ташвиш тўлай-тошган эдики, бу ердагиларнинг ҳаммаси нокулай сезарди ўзини. Ким тескари ўтирилиб оқди, ким эса сипарет ёқиб чекишни бошлади...

— Ёлғиз ўғлим. Мента қарайдиган ҳам, боқадиган ҳам шу. Яқинда у уйданмоқчи эди. Агар уни қамаб қўйишса нима бўлади-а? Қиз эса яхшигина эди. Дуруст оиланинг фарзанди эди, эссиз...

* * *

Василий Макарович Шукшиннинг қизлари ҳам она-си қаби меҳрибон эдилар. Унинг ута қизи бор эди.

Отасининг орзулари бир дунё бўлганлигини қизи Мария ҳам эътироф этади: "Онамининг айтишларича, дадам серфарзанд бўлишни, ўғил кўришни орзу қилган экан. Ўғил кўрса исмини Макарьёки Степан Рабинининг шарафига Степан деб атамоқчи экан. Агар дадам эрта ўлмасайди эди, ойим билан у қизга қараб ўтирмасдан яна фарзанд кўришарди деб ўйайман. Ўз вақтида дадам мен билан синглимга: "Агар ўғил кўрса-ларинг исмини Макарьё кўйинглар", — деб тайинлаган эди. Синглим ўғлининг исмини отаниннг шарофатларига Василий деб қўйди. Меннинг эса Макарьё деган ўғлим бор. Бундай исм учун дадамдан жуда миннатдорман. Бу ҳақиқий эркакча исм".

Илгари Василий Шукшин кўп ичадиган одам бўлган. Чекишни ҳам бошқалардан кўра хуш кўрган. Аммо, қизларидан бири, тўғировчи, Мария сабаб ичишни ташлаб юборганлигига нима дейсиз?

Мария Шукшина "Аргументы и факты" газетасига берган интервьюсида бу воқеага ойдинлик қилтади: "Истеъдодли шахсларнинг ютуқ ва камчилиги кўп бўлиши табиий. Тўғри, отам ичкиликка ўч бўлган. Аммо, фарзандларнинг туғилиши ҳаммасини ўзгартириб юборди. Онамининг айтишларича, бир неча ойлаларда отам мен билан сайр қилгани чиқади. Мен ётган араваچани кўчада қолдириб, қандайдир "Аўстлари" билан пивохоҳнага қиради. Ўйга ёлғиз қайтади. Онам эшикни очиши билан "Маша қани?" деб сўрайди. Дадам пешонасига уриб, буридадиро, шамолдек учадди. Онам ўзини йўқотиб қўйгани учун 'чопамасдан зинапоёда эмаклаб қолади. Чунки, биз сайра чикқанимиздан бўён

анча вақт ўтган экан-да. Худого шукурки, улар мени қўйиб кетилган жойдан топишади. Мен ҳаммаёғимни ҳўа қилганча ухлаб ётган эканман. Яхшиям аравачани биров хайдаб кетмапти. Шундан сўнг дадам ҳатто байрамларда ҳам бир томчи ичмайдиган бўлдилар. Мен Леонид Куравлев ва рафиқасидан: "Дадам ҳеч бўлмаганда янги йилда бир қадаҳ ичган бўлишлари мумкин-ку?" деб сўрадим ва "ҳеч қачон" деган жавобни эшитдим".

Бу фикрлар шундан далолат берадики, Василий Шукшинда камдан-кам кишиларда бўладиган продаллик, фарзанда меҳри қучди бўлган! Ўта оғир азоб-ўқубатларни, қийинчиликларни бошидан кечирган, меҳнатда тобланган адаб сабот-матонатли киши эди! Икки ўқув юртини ташлаб кетиб, ўн саккиз йил чилангарлик қилишнинг ўзи бўлар эканми? Бунинг учун кишида меҳнатқашликдан ташқари чидамлик ҳам шарт эмасми? Ҳисоблаб кўринг. Бор-йўғи 45 йиллик умр. Унинг ўн олти йили энг машқатли ҳунар — қадам тебратишга бағишланган. Ўн саккиз йил одаий ишчилик. Бунинг устига қвартираси бўлмаганлиги сабабли, яна тўғировчи ҳар доим сафарлардалиги туфайли кўп ҳолларда ётоқхоналарда, меҳмонхоналарда, шифохоналарда ижод қилишга мажбур бўлган... Ана шулардан ортиб онасига, хотинига, қизларига меҳр қўйганлигини айтмайсизми?

Боя таъкидланганимиздек, унинг уч нафар қизи бор эди. Биринчи турмуш ўртоғи Виктория Сафроновна унга қиз туғиб берди. Аммо, нима учундир буни иккинчи оиласидан сир тутишга ҳам уриниб кўрдим. Ҳатто қизи Катя биринчи синфга борганидан сўнггина уни ўзининг фамилиясига ўтказиб олди (Адабнинг ўзи ана шу қизи мастлик туфайли туғилганлигини, унинг хотини Виктория Сафроновна эса Василий Шукшин кўп ичиши туфайли ундан воз кечганлигини айтган).

Адаб 34 ёшида Виктория Сафроновнага уйданганди. Кейинчалик Лидия Николаевна билан турмуш

курди. Унадан икки қиз кўрди. Уларнинг исми Мария ва Ольга эди. Улар кинорежиссёр ва телевидение ҳодими сифатида танилдилар.

Севги дегандари наҳотки ёвон туйғу бўлса? Ахир, Василий Шукшин ҳам Лидия Николаевна Федосеева-Шукшина ҳам бир-бирини шунчалик севишарди... Ҳатто, буни — ёзувчи ўлимидан сўнг турмуш ўртоғи эрга ёлчимай қолишини тасаввур қилиш мушкул эди.

"Аргументы и факты" газетаси Василий Шукшиннинг ўлимидан сўнг унинг умр йўлдоши Л.Н. Шукшинанинг сўзларини эълон қилганди. Унда қуйидагилар ёзилган: "Ҳозир ҳисоблаб кўраман... Йўқ, тўрт марта эмас, ҳозир расмий жиҳатдан учинчи эрим билан яшапман. Биринчи марта ёшлитим, аҳмоқ-литим сабабидан мен, на у бахтли бўлдиқ: ҳулаас, хато қилдик. Ҳар ким хато қилиши мумкин. Биз тезда ажрашиб кетганмиз. Кейин Шукшинни учратдим. Албатта, тақдиримда битилган икбод эди. Тўғри, унинг феъл-атворида анча-мунча одам чидай оламасди, лекин у пайтлари анча кўнгличан, сабр-тоқатли эдим. Шукшиндан кейин оператор Михаил Аграновични учратдим: ажойиб инсон эди. Ментга болаларимни воёга етказишда ёрдам берди. Биз енгилтак-литимиз оқибатида ажралишиб кетдик. Янглишмасам, у ҳам энди пушаймон қилаётган бўлса керак. Биз у билан ЗАГС дан ўтмаган эдик. Ҳозирги эрим билан 1986 йили Польшада танишганмиз. У ерда "Янушка ҳақида бағдада" фильми суратга олинаётганди: шунақа саккиз серияли поляк фильми бўларди. Бу фильм Польшада жуда машҳур бўлиб кетган, мен бош ролни ижро этганман. Ментга "Санъат" ордени берилган эди. Ўша фильмда Марек рассом эди".

Василий Шукшиннинг ўлимидан сўнг умр йўлдоши мана шундай аҳволга тушиб қолиди. Ваҳоланки, Лидия Николаевна Василий Шукшинга тегмасдан аввал ҳам олдинги эридан қиз кўрганди. Шукшин Катя исмли шу қизини жонидан ортиқ суюр, эъзозларди...

Василий Шукшиннинг қизи Мария онасининг юкоридаги қаби хатти-ҳаракатларига саабий муносабат билдирмайди. Журналистнинг "Лидия Николаевна тақдирининг кўрлигити бебақолигига тан бериб, ўзига нафақат ялашга, ҳатто севишга ҳам эрк берди", — деган таънади саволга жавобан шундай дейди: "Ҳа, у отам вафот этгач кинооператор Михаил Аграновичга турмушга чиқди. Бу одам ментга саккиз ёшидан ўн саккиз ёшгача тарбия берди. Бунинг учун мен ундан миннатдорман. Дарвоқе, у мени ажойиб пишириқлар пиширишга ҳам ўргатди. Кейинроқ ўтай отамни онам бошқа бир эркак — поляк эри билан алмаштирди. Сўнгра эса Бари Алибасов билан Лайлино Мажнун бўлиб қолиди. Мен онамининг бундай ишқибозликларига хотиржамлик билан қарайман. Шахсий ҳаётига арадашгим келмайди".

Василий Шукшин ижодини кинодан айри ҳолда ўраниш ҳам, таққиқ этиш ҳам мушкул. Чунки, у бутун ҳаёти давомида турли фильмларга режиссёрлик қилди. Ҳайрон қоласан киши. Бунга қандай қилиб улгурди экан? Ўнганга яқин сценарий ёзинининг, сакам ўтизганга яқин рол ижро этишининг ўзи бўладими? Бунинг учун қанчалик кўп вақт, машаққатли меҳнат зарур эмасми? Бешта фильмни ўзи яратилганга, романдар, қиссадар, юзлаб ҳикоялар ёзишга қандай муваффақ бўлди экан? "Қизил бодрезак" фильми шов-шув бўлганлигидан хабарингиз борми? (Ўни айримлар "Авон бодрезак" ҳам дейишади.)

Бадийий фильмдаги Игор образи шунчалик мукамал эдики... Шукшиннинг ўзи хатто: "Игорга ачинаман. Бу тақдир юратимни ниҳоятда ачигштирди. Шароит бошқача бўлганида у тамоман ажойиб инсон бўларди", — дейди ўқинч билан.

"Қизил бодрезак" фильми кутилмаганда юзганга келди. Адиб бир кунни воёга етмагандар қамоқхонасига бориб учурашув ўтказди. Бу воқеадан, учурашувдаги фикрлардан ниҳоят даражада таъсирланиди. Ҳатто уч кун ўзига келолмай юради. Ва ниҳоят шу ҳодиса сабаб фильм яратилш юяси туғилади.

Василий Шукшин зўр маҳорат, катта ҳаяжон ва меҳнат туфайли фильм сценарийсини ёзиб тугалайди. Аммо... Унга қаршиликлар кўп бўлади. Ҳатто суратга олиш жараёнида ҳам ночор аҳволга тушиб қолади. Горький номидаги киностудия ва тегишли идорада ҳатто-ки уни пилёндан қисиб қўйди. Бир бало қилиб шаоғи чиқиб қолган асбоб-ускуналар билан киномани ниҳоят етказди. Лекин, Шукшиннинг бахтига бир неча фильмларга қўшиб "Қизил бодрезак"ни ҳам КПСС Марказий Комитетининг биринчи секретари Леонид Ильич Брежневга кўрсатиш учун олиб кетадилар.

Тавба, кино соҳасидаги мансабдорларга ёкмаган бадий фильм бирданига Брежневни қизиқтириб қўяди! Давлат кино қўмитасидаги амалдорлар кўчаларга кўтариб мактаган фильмлар бир ёқда қолиб, Леонид Ильич айнан "Қизил бодрезак"ни яхши кўриб қолганлигини айтмайсизми? Ҳаттоки уни томоша қилиб ўтириб кўчалардан шапкатор ёш чиқиб кетганлигини ўзим сезмай қолади. Табиийки, давлат раҳбарига жуда маъқул келган бадий фильм бошқаларни ҳам бефарқ қолдирмайди.

Танқидчи Владимир Соловьев "Сценарий ва фильм" мақоласида шундай ёзган эди: "Мен Ленинградда, "Космонавт" кинотеатрининг олдида яшар эдим. "Қизил бодрезак" бадий фильмига билетни бир кун олдин бўлса-да, навбатга туриб олимпитга тўғри келган эди. Нета? Бунинг сабаби нимада? Муаллиф бутунги давр драматизмининг асарда сингдириб юбора олган, қаҳрамонни фожиа — ўлимга олиб келган ҳолисалар оқибатини теран таққик эта олганди".

"Қўл бўйида", "Ҳалоскорлик", "Мишка, Серёжа ва мен", "Журналист" сингари фильмлар яратилишида унинг хизмати бекиёс бўлганлигини ҳақи-ҳануз эҳтиром билан эслаймиз. Бутуниттифок давлат кинематография институтининг режиссёрлик факультетини битирган Василий Шукшин рус киносоноماسига улкан улуш қўшганлардан бири сифатида тилга олинади. Шу боисдан ҳам машҳур кинорежиссёр Сергей Герасимов у ҳақда: "Бу ёзувчи, режиссёр ва актёр мента яхши та-

ниш. Мен уни кинематография соҳасидаги таржиман ҳоли бошланган ёшлик чоғидан биламан", деган эди.

Беҳудата унга Ленин мукофоти лауреати, РСФСРда хизмат кўрсатган санъат арбоби унвонлари берилмаган. Агар 45 йил эмас, эҳтимол ҳеч бўлмаганда 65 йил яшаганида балки Нобель мукофоти ҳам сазовор бўлиши тайин эди...

Ўзбек ўқувчилари Шукшин асарларини асосан Аскад Мухтор, Ўткир Ҳошимов, Хайридин Султонов, Эркин Миробидов, Шоҳмон Отабоевлар таржимасида ўқиш шарафига мушарраф бўлганлар. Аммо, кейинги йилларда ҳам бу хайрли юмуш бир жойда депсиниб қолгани йўқ. Яхши асарларидан бири — "Кувим бир машина ўтин ўғирлай" Шерали Сокин таржимасида чиқди. "Микроскоп" эса Меҳмон Исомқулов томонидан ўзбекчага ўғирланди.

Бирок, кишини хайрон қолдирадиган жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Айрим таржимоналар асар руҳини, мазмунини ва энг муҳими бадий қувватини сақлаб қолиш учун ҳаракат қилганлар. Аммо, баъзилар ёзувчи ниятини ҳатто ўзгартриб юборишгача борганларидан кўз юмилш қийин. Мана, бир неча мисоллар. Адибнинг "Қайту" ҳикояси "Чол, қиз ва офтоб" тўпламида қуйидагича яқун топади: "Ҳонага эса ойнинг мўл, аммо совуқ ёвуси хануз тўқилиб туради. Ёву!... Кувончдан дарақми бу, қайтуданми, ҳарқалай ёву эди!".

Наримон Орифжонов таржимасида шу ҳикоя "Жудолук" деб номланган ва тубандатгича тугалланган: "Ойнага ойнинг тантанавор нуллари ҳамон тўқилиб туради".

Бу асар Бозор Илёсов таржимасида "Дара" деб номланган ва шундай яқунланади: "Дераздан ойнинг совуқ, тантанавор нуллари ёғнаверди, ёғнаверди. Ундан бутун олам нурафшон бўлди. Булар кувонч шўъласими, алам шўъласими — мен билмадим".

Аслига солиштириб кўрилганда, бизнингча, биринчи таржимон муаллиф фикрини бера олганлиги, Василий Шукшин услуби, руҳига анча яқинлашиб қолганлигига амин бўласиз.

Қани энди истеъдодли таржимонлар пайдо бўлса-ю, ёзувчининггина эмас, жаҳон адабиётининг ўлмас баъдийи мулкига айлانган "Эрк бертали келдим кошнингга" романи, "Ўзоқ-ўзоқларда", "Қизил бодрезак" ҳамда "Мени ёрқин уфқларга чорда" сингари ажойиб асарларини ўзбек китобхоналари мулкига айлантирса, дея орзу қилгинг келадил!

Яна бир йилдан сўнг адабнинг туғилганига 80 йил тўлади. Эҳтимол, ана шу юбилейгача ўзбекча таржималар кўпайиб қолад, дея умид қиламиз.

Василий Шукшиннинг ўлими ҳақида сўз кетганда қайғудан юрак дарзата келади, беихтиёр кўзларингизда ёш томчилари пайдо бўлганини сезмай қоласиз. Бу ачинлими ё улкан адабга нисбатан меҳрми, бунди даров англаб етолмайсиз.

Балки, ёзувчи ўз ўлимини оадиндан сезгандир, деган гумон-тахминлар ҳам йўқ эмас. Мана, қизи Марининг сўзлари: "Отаниз вафот этганда мен саккиз ёшда эдим. Энг чуқур ва энг қайғули хотира унинг "Улар ватан учун жанг қилдилар" фильмига суратга тушиш учун жўнаб кетаётгандаги ҳолати бўлса керак, деб ўйлайман. Мен уни машинага кузатиб бордим. Ярим йўлда тўхтаб, у мени ўпиб қўйди. Машинага ўтириб, менга қайрилиб қаради. Унинг кўзлари ёшли эди. Бу видолашув нитоҳи эди. Бу нитоҳни бир умр эслаб қолдим. Отам фильм суратга олинаётганда вафот этган".

Аслида қандай бўлганди? Расмий маълумотларга таянганган бўлсак, у 1974 йилнинг 2 октябрида, тунда "Дунай" теплоходи қалотасида оламдан ўтди. Ўша кунлари уларнинг турухи Волготрада яқинидаги Меловоговский хуторида Михаил Шолоховнинг "Улар ватан учун жанг қилдилар" фильмини суратга олишгаётганди. Бу фильмда Шукшин ҳам асосий юмушлардан бирини адо этди. Лопахин родини қойилмақом қилиб ижро этаётганди.

Балки, Шукшин касалликдан, оғир дарддан азият чеккандир? У онасига ёзган хатларидан бирида шундай талқиллаганди: "Келаман деб ваъда бериб, ўзим ҳам қийнаиб кетдим, сизларни ҳам қийнаб юбор-

дим. Этак силқиб йўлга чиқшининг иложини қиладман. Ҳозир эса ошқозон яраси важдан шифохонада ёйибман. Пича Даволанай. Оадинда мени улкан машаққатли иш (Степан Разин ҳақида учта фильм) кутиб турипти. Тўрт йиллар чамаси зўриқиб ишлашим керак. У ҳолда Даволанишга қўл тегармиди?".

Йўқ, у бу дарддан тузалиб кетганди. Эҳтимол, юрак хуружи... Ҳақиқат учун курашган, ҳаётий воқеаларни бўй-басти билан рост тасвирлаган адаб ўша давр амалдорларига ёқмай қолганмиди? Бу ҳақдаям аниқ фикр билдириш мушкул. Лекин, улуғ одамлар башоратчи бўлишади, деган тахминлар ҳам бор. Бекорга Василий Шукшин ўлиmidан бир кун аввал мотам маросимини расмда жонлантирматган кўринади. У нималарнидир оадиндан сезган, ўлими яқин қолганлигини ҳис этган...

Қўллар уни юрак касаллигидан нобуа бўлганлигига ишониб-қўнқиқиб қолган бир паллада яна шов-шувлар авжига минди. Т. Пономарёвнинг "Шукшиннинг сирли муҳаббати" тўплами барча муҳлисларни довларитиб қўйди. Т. Пономарёва фикрлар, мулоҳазадар, тахминлар ва айрим кишиларнинг ишонч билан айтган сўзларини жамлайди ва Шукшин ўз ажали билан қазо қилмаган, деган қутилмаган бир ҳулосага келади. Ким рост айтаяпти? Шифокорларми, ҳамкасбларими ёки яқиндагина китоби нашр қилingan муаллифми? Наҳотки, адабни заҳарлаган бўлаши мумкин, деган сўнгги ҳулосага ишонинш керак бўлса? Балки, шундайдир... Яна ким билади, дейсиз... Замонга мос келмаган, тузумга қарши фикр билдирган неча-неча кишилар дом-дараксиз "ўз ажали билан" ўлиб кетгандилари ҳақидаги эртаққа ўхшаш гаплар эҳтимол Василий Шукшинга ҳам мос келар?

Ҳаётда қабохатлар болалаб кетган бир даврда умр кечирган адаб юрак амрига қарши боролмади: Фақат ҳақиқат йўлини тутди. Шу боис унинг сўзлари ҳамон қалбларимизда эзгу шиор каби жараңглайди:

"Ахлоқ бу ҳақиқатдир. Ҳақиқат бўлганда ҳам улкан ҳақиқат. Зеро, ахлоқли бўлиш — бу жасорат, поклик, бу демак, халқ қувончи, ғами, ташвиши билан нафас оломок, халқ ўйлаганидек фикр юритиш, чунки халқ ҳақиқатни доимо билиб яшайди". Бундай дадил, жасорат билан сўзлашининг ўзи бўладими? Ахир, очик гап аиникса раҳбарларга мойдай ёкиб тушмасангиз аниқ-ку?

Ниҳоятда қисқа умри давомида жаҳон киноси ва адабиётига улкан баъдий асарлар билан улаш қўшгани буюк ёзувчи ва кино намоёнаси ана шундай мураккаб, машаққатли ва шонли йўлни босиб ўтган эди.

АФСОНА ВА ҲАҚИҚАТ

Ишонинг, қозоқлар билан ўзбекларни билгич, мен уларни самимий севиб қоладим.

Александр Солженицин

Атрофитигиздати муҳитга, тартиб-қоидаларга қўққисдан қарши бориш мушкулнинг арслон билан бешлашмоқчи бўлганидай даҳшатли. кўркинчли ҳолис эмасми? Аммо, фавқулодда жасорати билан зимистонда порлаган олов қаби инсонлар ҳам борки, ҳозирги анво бундай даҳлоар ҳақида ниҳоятда кам маълумотга, демакки, тасаввурга эга эканлиги кишини беҳда ўйга толдиради, ажаблантиради.

Дунё адабиётида бунга мисоллар оз эмас. Ҳатто ўзинининг Фитрат, Усмон Носир, Чўлпон ҳақидаги тасаввуримиз ҳам яқин-яқин йилларча ибтидоийлигини қолдиб кетмаганимиз?

Ўтган асрнинг бошларидаёқ адабиёт осмонини худди ёзда чакнаган чакмоқ қаби титратган Иван Бунинни айтмайсизми? Расмий маълумотларда у ҳеч қандай давлатнинг фуқароси эканлиги қайда этилмаган. Лекин, 1933 йилда проза ҳамда поэзия соҳасидаги сўнгги мунафакитлари учун Нобель мукофотини беришганида Россия ҳамда Франция фуқароси сифатида қайда этишган. Нега айнан Россияники эмас? Чунки у.. осмондан тушгандай бирданига пайдо бўлиб қолган тузум қонуниятларини ҳам қилолмаган, шу билан бўлса керак, ўзи севган ва ардоқлаган Ватанидан мосуво бўлганди...

Борис Пастернакни нима учун СССР Ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан хайдашди? Сабаби оадий — "Доктор Живаго" романи учун. (Адиб 1958 йилда айнан шу асари эвазига Нобель мукофотини ҳам олган).

Бу роман Италияга хуфиёна йўллар билан олиб кетилганини биласизми? Ўша ёқда бундан 102 йил аввал рус ҳамда итальян тилларида нашр этилганлигини-чи? Чунки... миттигина юракли дариб бепоён Россияга сиймаган эди. Аммо, Ватанини ташлаб кетолмади. Қашшоқ, оғир ҳаёт кечирса кечирдики, ўз қарашларидан воз кечмади ҳам.

Россияликлардан учинчи бўлиб Нобель мукофоти-ни олган Михаил Шолохов-чи? Мавжуда тузум билан мурося қилишни афзал билди. Бутун умр жонажон қишлоғида умргузаронлик қилди. Шунинг учун уни яхшигина сийдадилар. Ҳатто ўша даврда буюк мамлакатнинг биринчи раҳбарлари бўлган Хрущёв билан Брежнев ҳам баъзан унинг атрофида гираккападак бўлишдан тоймадилар.

Россиялик ижодкорлар ичида тўртинчи бўлиб Нобель мукофотини олиш насиб этган Александр Исаевич Солженицин эди.

Эмлик икки ёшли адабга 1970 йилда шундай нуфузли мукофотни беришганида, у факат Россиянинг гина фукароси эмас эди. Унинг исм-фамилияси тўрисида "Россия — Америка фукароси" деган ёзув ҳам борлиги эса кўпчилики хайратлантирмади. Нобель маърузасини тайёрлаётганида ёзувчи шундай сўзларни айтишдан хайикмади: "Бу минбарга, ҳамма ёзувчилар чиқиши насиб қилавермайдиган, насиб қилганда ҳам — факат бир марта имкон бериладиган минбарга мен уч-тўртта тиркаб кўйилган зинаподдан чиқиб келганим йўқ. Юзлаб, баки минглаб чада-ярим, ўткир қиррали, муз бостан зинаподларни босиб, зулмат қабридан ўлмай чиқиб келдим. Бошқалар, эхтимол, мендан ортиқ иқтидорли ва кучлироқ бўлганлар ҳалок бўлишди. Улардан айримларининггина минглаб ороларга сочилиб кетган Гулаг архипелагида учратдим. Тавкибларнинг тегиримон тошлари ва ишончсизлик оқибатида ҳамма билан ҳам очилиб гаплашолмадим, айримлар ҳақида факат эшитганман, бошқа бирларини фараз қилганман, холос. Адабий ном қозо-

ниб, ўша жарликларга қулаганларнинг ҳеч бўлмаса номи қолади, аммо танилмаган, номи очик-ошкора айтилмаганлар қанча? Улардан даярли ҳеч ким тирик қайтмади. Бутун бошли миллий адабиёт у ёқларда нафақат тобутсиз, ҳатто ички қиймисиз, яп-яланчоч ҳолда, оёқ бармоғига боғланган ёрлик билан кўйиб ташланди. Бирок рус адабиёти бир сония ҳам тўхтаб қолмади, четдан қараганда эса ўлай туюларди. Ўрмон туркираб ўсиши мумкин бўлган жойда ҳамма дарахтлар қирқилди-ю, бир-иккитаси тасодифан четда қолдиб қетди".

Ўша қалтис паллада — шўролар тузуми афсонавий юхондек ўкириб турган пайтда унга кесак отиш осонми? Александр Исаевичнинг ҳаракати баҳайбат шерининг оламда қалтирабгина турган қуённинг ҳолатини эсатмасмиди?

Йўқ. Солженицин қалтираш тутул, ҳатто хайикмади ҳам — бутун оламни ялмай ютаман, деб турган шўролар оловини даф қилиш учун ўз сўзини ўз вақтида айтолган эди!

Унинг беқийс жасорати ҳам ана шунда.

* * *

Нега айнан Солженицин? У қандай муҳида, шароитда ўсиб, ўкиб воёга етди? Уни шундай буюкликка даяват этган фавқулодда куч қайдан пайдо бўлди? У 1918 йил декабрда дунё ҳалқлари интиқлик билан дам олишга ошиқадиган сўлим Кисловодск шаҳрида дунёга келди. Отаси деҳқон оиласидан, ов қилиб юрган маҳали бандаликни бажо келтирганди. Бу пайтда ҳали Александр туғилмаган ҳам эди.

Ҳаёт кечирш осон бўлмай қолди. Оида бошланги тасодиф қурбони бўлгач, Солженициннинг онаси мапинисткалик қилди. Улар Шимолий Кавказни тарқ этишганида Александр олти ёшга тўлганди. Етимликнинг оғир кунлари бўрон каби унинг ҳаётига бостириб кела бошлади.

Сўнгра Ростов-Донда яшай бошладилар. Адабиёт жони дили бўлган Александрнинг Ростов университетида физика-математика бўйича ўқийётганиги кўпларни хайратлантирди. Ҳатто баъзилар унинг мактабда математикадан дарс бера бошлаганига ҳам ажабланишди. Ахир, ёзувчиликка меҳр қўйган-ку? У адабиётнинг шайдо-си-ку? Бироқ иккинчи жаҳон уруши тугай деб қолган паллада хибса олинди. Энди унинг олдда бешафкат қамок, бу ҳам етмагандай Сибирь сургунини ҳам бошидан ўтказишдек машаққат кўнарганг бўлиб турарди. Унга дош бериш учун ҳазилакам ирода кераклими?!

Мана энди хибсхонадан-хибсхонага кўчиравериб тинка-мадорини қурита бошладилар. Хайриятки, Сталин казо қилиб, Соженицига байрам бўлди — озодликка чиқди. Сургунлик йилларида унга Қозоғистон панох бўлган бўлса, қамок занжираридан бўшалагч, Ўзбекистон жонига оро кирди. Тошкентдаги тоспитидада уни, қамокнинг энди-замони юки эзмилган одамни, яна оддек соғайтириб юборишди. Эҳтимол, у — бўлажак, жаҳонга донни кетган адиб қорин бўлишида ҳосил бўлган хавфли шиш оқибатида бу дунёни барвақт ташлаб кетган бўлармиди, деб ўйланиб қолади киши. Хайриятки, Ўзбекистонга келгач, кўнгли равшан тортди, дардларида малҳам топди...

У шўролар давлатини тарк этгунича Ўзбекистонга уч марта келган. Ҳар тал факат яхши кайфият билан қайтар, ҳа, ўзбеклар унга иссиқ сўзи, дуруст муомалалари билан мадад бўлганликларидан кўнгли тоғдек кўтарилиб кетарди.

Афсуски, эндигина тузалган адиб Тошкентдан Россияга қайтиб боргач, яна тавбаи тиррик бўла бошлади.

Эҳтимол, "Тулаг архипелаги" асари Францияда босилиб чиқмаганида, давлат хавфсизлик кўмитаси ҳодимлари унинг ҳаётига таҳдид қилмаганида, баки турмуши осойишта кечаверармиди... Нима бўлганда ҳам уни Германия Федератив Республикасига хайдаб юборишгачина кўнглимари жойига тушди. Бундай аянчли ҳукмга тирфтор бўлишига Англияда нашр этилган "Ун

туртинчи йил августи" романи ҳам сабабчи бўлгандир? Айримлар унинг СССР дан қувилишини Хрущевнинг тахдан кетиши билан боғлашди. Сталиннинг номини эшитса ҳам ғазоби кўзиб, жазаваси тутадиган Никита Сергеевич унга энг асосий ҳомийлардан бири бўлиб чиқди. Негаки, Сталин шахси қорадалишига яна бир дастак бўладиган "Иван Денисовичнинг бир кунни" қиссаси Хрущевга мойдек ёқиб тушган эди. У сиёсат саҳнасидадан қувилгач, табиийки, Соженицининг аҳволи оғирлашди. Ённи одадиган тоғлар қулаб тушди. "Новый мир" журналда Хрущевнинг фатвоси билан дунё юзини кўрган юқоридаги қиссаси ҳам унга тиртак бўла олмади. Бундан қирқ йилдан ошқироқ вақт аввал собик иттифок ёзувчилари съездида ёзган очик хати эса сиёсат устунарига ҳамтовок бўлиб юрадиган ёзувчиларнинг баттар ғазобини кўзатиб юборди.

Соженицин чет элга қувилганидан кейин ҳам сиёсий тузум химоячилари жазаваси тутиб, унга аёвсиз тош ота бошладилар.

И. Соловьевнинг "Правда" газетасининг 1974 йил 14 январь сониди босилган "Сотқинлик йўли" мақоласи (уни ханузгача кутубхонада сақлаб қолган) босилган эди. Мана, унинг нафрат ва қаҳр тўла сатрлари: "Кейинги кўнларда буржуа матбуоти А.Соженициннинг "Тулаг оролар" деб атаганиш навбатдаги тухмат асари ғарбда эълон қилиниши муносабати билан советларга қарши шовқин-суронни авж олдириб юборди. Кўп йиллардан бери совет халқига душман бўлган чет эл нашриётлари билан ҳамма матбуот органлари, шу жумладан оқ муҳожирларнинг матбуот органлари билан ҳам ҳамкорлик қилиб келадиган муртадининг номи яна разил аиникоммунистик пропаганда оқими юзиди қалқиб кўриниб қолди". Бундан қарийб ўттиз беш йил аввал "Правда" газетасида шу мақолани ўқитганимда мен ҳам "Ана зўр бўлипти, бошлаб адабини беришти" деб индамасдан кетаверганман. (Чунки, дунёдаги улкан мамлакатнинг энг биринчи нуфузли газетаси ёлғонни ёзармиди, дейсиз-да). Юқоридаги мақола муаллифининг

разиллигини қарангки, ҳатто асар номини ҳам бўзиб кўрсатган. Бунинг устига, дунё тан олган, ҳатто Лев Толстой ололмаган Нобель мукофотига сазовор бўлган адабни ҳеч иккиданмасдан "мурта" деб атаган. И.С.Ловьев худди ашаддий жиноятчини қўлга туширган прокурордай адабга қора чаплашни авжига миндиради: "У ерда, чет элда Солженицин совет ижтимоий тузумига қарши, бизнинг ҳақимизга қарши қаратилган ўзининг бир неча асарини эълон қилади. "Биринчи даврада" ва "Рак корпуси" деган китобларида Солженицин уришқоқ реакционер позицияларда туриб, бизнинг социалистик ғалабадоримизни рад этади. Совет жамияти асосларининг ўзини шубҳа остига қўйди. Солженициннинг "Ўн тўртинчи йил август"и деб аталган ва биринчи жаҳон урушининг бошланишига бағишланган романи ҳам социализмга қарши қаратилгандир. Бу романда бадий ҳақиқатни ҳам топиб бўлмайдди. Ўнда битта, мутлақо муайян турдаги тенденция ҳукмронлик қилади. Солженицин революцияларга қарши, социалистик революцияга қарши чиқади. Аммо, у Кайзер кўшinalари тўғрисида тилёғамалик қилиб ёзади, уларнинг генераллари ва офицерларини кўкаларга кўтариб мактайдди. Ўлғари у революциядан аввалги ҳамма нарсани совет тузумидан устун қўйиб, зўр бериб мактар эди. Бу ўринда эса, милитаристик-пруссча нарсалар русча нарсаларга ибрат қилиб кўрсатилади. "Ўн тўртинчи йил август" романи Ватанга эид, халққа қарши асардир, унда катта заминдорнинг меросхўри бўлган автормни ҳамма ворислик имтиёзларидан ва мол-мукидан маҳрум қилган революциядан «адаби» яққол сезилиб турганилиги бу асарнинг ўзига хос хусусиятидир. Табоа, соф ижод маҳсулининг сиёсатга қандай дахли бор? Ахир, ҳар бир адаб ёки шоир қалбидан отилиб чиққан туйғулар фақат унинггина мулки, юрагидан тўкилган эҳтирослар маҳсули эмасми? Сиёсат билан ижодни уйғунлаштиришга зўрма-зўраки интилиш, қорилтириб юборишга чираниш ҳамиша адабиётга қушанда бўлиб келган эмасми?

Ижод дунёсини дарзага солиб ўтган Лев Толстой, Фёдор Достоевский ёки бўлмаса яқин кунларгача адабиёт осмонида ўзгача пораган Чингиз Айтматов асарларини ўқиганнингизга шубҳа қилмайман. Ҳатто ўзининг Ойил Ёкубов, Саид Ахмад ёки ўтқир Ҳошимов роман, қиссаларини такрор-такрор мутлақ килганмисиз?

Даҳо адабларни-ку қўя турайлик, Ойил Ёкубовнинг "Айёнат", "Улуғбек хазинаси" романдаридаги тасвир, қаҳрамонлар характериини яратишдаги маҳоратига тан беринг келади. Образлар талқинидаги ўзига хослик, ҳатто эпизодик персонажларни ҳам эсда қоладиган даражада таъсири тасвираш маҳорати сизни ром этади: "Тун ойсиз бўла ҳам юлдузлар акс этган фидуза гўмбазлар алақандай кўкиш жило таратиб, ғалати яттилаб турарди. Қаердандир олисдан, Кўсам ибн Аббос даҳмаси томонидан тиловат қилаётган қорининг муғли овози келарди. Ҳазин куйга ўхшаган бу товуш гўё бошқа одамдан келётган чексиз нолата ўхшар, кекса садлар ортидаги улкан қабристонга, қоронида хайбатли кўринган куббадор даҳмаларга алақандай имоҳий руҳ бахш этар, борлик сирли ва муҳиш туюларди.

Мана, Ойил Ёкубовнинг "Улуғбек хазинаси" романидан озгина ўқидингиз. Худди шу каби тарихий мавзу қаламга олинган "Тулағ архипелаги" асарида ҳам бироз ўқиб кўрайлик-чи... "Ҳибста олинганининг" ўн биринчи кунни маҳбусдан ҳам ўзларининг уч жамоа тўда ўлжаларига алағда уч нафар шотир мени Москва-нинг Белорус вокзалига олиб келишди. "Махсус кўриқчилар" деб аталишларига қарамай, яроғлари эид-зам-бид жомадонларини кўтариб юришга фақат ҳалакит беради. Улар ўзлари ҳамда 2-Белоруссия фронтга қарашли СМЕРШ контрразведкасининг бошлиқлари. Германияда ўмарган бойликларини мени кўриқлаш баҳонасида ватанларига — ўз оидаларига етказишга шошилишарди".

Биринчи кўчирмада ёзувчи қаҳрамонлар характери ва ҳолатини тасвирлаш орқали асар ғоясини очиш йўлидан боради. Иккинчи кўчирмада муаллифнинг қаҳрамонларга муносабати ошқора, воқеаларга — разиликларга хайрихоҳ эътиборини яшириб ўтирмайди: биринчи планда қаҳрамонларнинг ўзига хос хатти-ҳаракатлари, демакки, характери эмас, воқеалар ривожини таъмин этаётган тафсилотлар устуналик қилади.

Иккада тарихий асардаги воқеалар турлича бўлгани ҳолда тасвирда адиблар позицияси ҳам турличадир. Оами Ёқубов ўтмиш воқеаларини тасаввур, фантазия кўдрати орқали тасвир этса, А.И.Солженицин ўз кўзи билан кўрган тафсилотларни қозоқта тушираётир. Факат фарқи шундаки, иккинчи адиб воқеаларнинг ўзи иштирокчиси бўлгани ҳолда реалистик тасвир йўлини танлаган, мавжуд тузумнинг деворларига нордон сўзларни замбарак ўқидек ёдирган. Ҳеч тап тортмасдан тазак олиб бораётган жароҳатларни очиб ташлайверган.

Кўриниб турибдики, Солженицин асарларида замон имлатлари ҳеч иккиланмасдан нишонга олинган.

Биринчи кўчирмада адиб маҳорат жиҳатидан устуналиги яққол сезилиб тургани билан воқеалар ўтмишда юз берганлиги сабабли роман дунё китобхоналарида шов-шув уйғота олмаган. Энг муҳими, уни баъдий жиҳатдан юксак савияда ёзилган асар сифатида хануз кўрдан кўймай ўқиб келишгаётганлигида.

Александр Солженициннинг устуналиги унинг маҳоратида эмас, адиблигида, ўзи яшаб турган Ватан имлатларини ўз вақтида кўрсата олганлигида эмасми?

Агар Нобель мукофоти ёзувчи маҳоратига қараб беришганида Лев Толстой, Фёдор Достоевский, Чингиз Айтматов, Василий Шукшин, Нодар Думбадзе каби адиблар ҳам олинган бўларди.

Солженициннинг 1960 йида ёзилган "Ўн панжа" ҳикоясини (таниқли олим ва таржимон Иброҳим Фафуров ўзбекчага ўтирган) бундан ўн тўққиз йил аввал ўқиб чиққандим. Энг муҳими, бу асар воқеалари ўзбекистонга, хусусан, Тошкентга дахлдор эканлиги жиҳатидан жуда муҳим эди. Ўшанда адиб таржиман ҳолидан хабардор бўлмаганим учун деради хорижлик бўлиб кетган машҳур ижодкорнинг пойтахтимизга нима дахли бор экан, дея хайратлангандим. Шу ҳикоядан олган таассуротларим кўнглимадаги фўборларни ойдинлаштиригандек бўлди. Яхшиси, ундан озроқ ўқийлик-чи: "Бу киш Тошкентга ўлар ҳолатда етдим. Несини яширай, бу ерта ўлгани келдим. Мени эса яна яшагани қайтардилар. Бу бир ой, яна бир ой, ундан кейин яна бир ой. Дераздан нарида Тошкентнинг шааода баҳори ўтди, ёзга қадам қўйди, мен оёқларим қалтираб ташқарига айлангани чика бошлаганимда ҳаммаёқни кўк алапта қоплаган, кунлар исиб қолганди.

Ўзимга-ўзим тузалашман деб айтишга ҳам кўркиб, энг сарбаданда орузуларимда, ҳатто мента кўшиб берилган ҳаёт муҳлатларини йиллар билан эмас, ойлар билан ўлчаб, медицина институту бинолари оралаб ўстан боелар ўртасидан ўтган асфалт ва тош йўлаклардан астадаб қадам ташлардим. Мен тез-тез ўтирмасам бўлмасди, батыан рентгендан кўнглим аиниб, бошимни қуйи эгиб, чўзилиб ётаверардим".

Қаранг, камокнинг оғир зарбасидан қутулган, Сталин ўлимидан ҳеч қанча ўтмай озодликка чиққан Солженицин нега Москвага ёки Ленинградга — ушан мамлакатнинг энг катта шаҳарларига эмас, айнан Тошкентга қараб югуруди? Нега айнан ўз Россиясидан эмас, балки ўзбек элидан нажот топишга умид болади?

Гашнинг рости, ўзбеклар диёри ҳамиша хур фикрли кишиларга меҳрибон она каби мадақкор бўлган, не не улуларни бадо-қазолардан омон сақлаб қолган эмасми? Ўруш йилларида ҳатто юзлаб таниқли маданият,

адабийёт арбоблари Тошкентдан паноҳ топпанлигини кўз юмиб бўлармикин?

Биз юқорида озроқ ўқиганимиз "Ўн панжа" ҳикоясида воқеалар муаллиф тилидан ҳикоя қилинади. Сизга аёнки, асарни бу тарафда ёзишнинг "хавфли" томонлари ҳам бор. Адиб тафсилотларни ёзар экан, баёнчилик томон тоийиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Соҳженинчин ҳикоясида ҳам воқеалар гуё тасвирдан кўра баёнчилик устунилик қилганидек таассурот қолади. Аммо, воқеалар тасвирчан таққин қилиниши, то асар сўнгигача конфликти таранглик сақлаб қолинганлиги, энг асосийси, ўқувчи диққати бир меъёردа тутиб турилишига муваффақ бўлинганлиги ҳикоя бадийлигини таъмин этган. Шифохонада даволанаётган бемор-муаллиф ҳолати, энг асосийси, портети тасвири шунчалик таъсирлики, ҳатто ёнгинанингизда турган шу касалманд одам билан тағлашгандай, тирик беморни кўргандай бўласиз: "Мен ўлгудай афтоҳхона эдим. Этим бориб устухонимга ёпишган, юзимда барча кўргуликларим акс этарди: латернинг бефайз муҳити чекрамга чуқур ажиналар солган, бетимнинг териси мумдай қотиб, мисли хокитуробга айланган, бунинг устига касаллик маразаари ва дори-дармон оғуларидан захарланавериб икки юзим кўжимтир тустга кирган эди. Доим бўйсунлишга ва бошни ичкарига тортиб юришга одағланилганидан елкам буқилган эди. Масхаравазларикига ўхшап йў-йў шим эса ҳатто тўпанимга етмасди, латернинг тўмтоқ кирза бо-тинкасида эскириб, қорайиб кетган пайтаваннинг учлари чикиб ётарди".

Асарда бир вақтлар — шахста сивиниш йилларида киргинбаротларнинг бевосита иштирокчиси бўлган қотиллардан бири Бобров образи ҳам ниҳоятда таъсирли чиққан. Қаранг, бемор-муаллиф Соҳженинчининг ўзи ўша қама-қамалар жабрини тортиди, энди эса мана олисда, жанубда — анкироғи, Тошкентдаги шифохона яқинида ҳатто Соҳженинчидан-да абтор собиқ жаллодга мадада бериб ўтирипти! Тавба, тақдирнинг шафқатсиз ўйинини қарангки, кечагина соҳженинчидарни аёвсиз асфалософиинга жўнатган қотилнинг ўзи хору зор.

"Ўн панжа" ҳикояси бадийлиги жиҳатидан "Тулағ архипелаги" асарида кўра устун: сизни воқеалар эмас, қаҳрамонлар характеридаги турли товланишлар ром этиб бораверди, турфа образлар хатти-ҳаракатлари ва ҳолати тасвирдан хайратта тушасиз.

"Тулағ архипелаги" камоқхоналар ҳаёти акс этган шонда асар эмас. Унгача ҳам Россияда сим ортидаги муахши тафсилотлар бешафқат таққин этилган роман ва қиссалар оз эмас. Хусусан, биз Нобель мукофоти нобиэ этмаганлар қаторида тилга олган Фёдор Михайлович Достоевскийнинг "Ўлик уйдан мактублар" романи (Олим Отахонов таржимасида босилган) жаҳон адабийетининг ноаир дурудоналаридан бири саналади. Ганнинг пўсткалдасини айтганда, шу асарни мутлоаа қилган киши "Тулағ архипелаги"ни кўлига олгиси ҳам келмай қолади. Негаки, "Ўлик уйдан мактублар"ни буюк адабнинг юксак бадийлик нури ёритиб турса, "Тулағ архипелаги"да тасвирдан кўра қасоскор, ёвузликлардан безган шахснинг беадада изтироблари баёни устуналик қилади.

* * *

Соҳженинчин шахсий ҳаётда ҳам зиддиятлардан қочиб қутула олмади. Ростов университетининг физика-математика факультети талабаси Александр Исаявич Наталья деган қизга ошиқу бекароқ бўлиб қолгандай. Эндигина ўн саккиз ёшта кирган йилгичанинг ишқий саргузаштлари бошланиб кетди. Талаба Александр билан талаба Натальянинг ўли муҳаббати охи-окибат уларнинг бир ёстикка бош кўйишига олиб келди. Бироқ Александрнинг ҳаёт йўларида нимадари унга ҳада беради. Ҳаётнинг устга-уст келиб тушган аччиқ зарбадари унинг юрагини қон қилиб юборди. Аввалига жонини суғуртудек орита бошлаган оғир дара юзини заъфарон қилди. Сўнгга эса, бирдангина, кўжисидан бошланиб қолган уруш оловлари уни ўз домига тортиди. Шу тариқа севишгандарнинг муҳаббат қасри дарз кета бошлашига замин яратди. Эҳти-

МОА, у уруш тутамасданоқ қамоққа олинмаганида, ба-
ки ҳаёти бунчалик остин-устун бўлиб кетмаган бўла-
рми?

Сољеницин бутун ҳаёти давомида иккита қизни
севиб қолаган: қизиги шунақки, икковининг ҳам исми
Наталя. Яна шуниси ҳайратга соддаган воқеаки, ке-
йинчалик Александр ҳам, Наталя ҳам бошқа-бошқа
кишиларнинг севиғилиси бўлишган!

Эҳтимол, Сољеницин бир ошнасита Сталин ёқмас-
лиги ҳақида мактуб ёзмаганида, умри умуман қамоқ
нималигини билмай ўтиб кетарди, сим ортидаги даҳ-
шатли ҳаётни бошидан кечирмасди, бу ҳақда "Тулат
архипелаги"ни ёзмасди ҳам, социализм айни авж па-
лаа кирганида жасорат кўрсатиб, унга очикдан-очик
нафрат билан суғорилган асарини ёзмаган бўларди.
Демак, Нобель мукофотини ҳам олмаган бўларди, ўзи-
нинг яққало ягона Наталяси билан осойишта ҳаёт ке-
чирган, демакки, жасур адиб сифатида бутун дунёга
довруқ содмаган ҳам бўларди.

Ҳаёт қизик. Иккала ошиқ ҳам ўз севаган кишисидан
воз кечиши жасоратми ёки оташин муҳаббатга хиёнат?

* * *

Швейцарияда, Америка Қўшма Штатларида ризқини
териб еб юрган Александр Исаевич социализм Россияда
қушлаякун бўлганидан сўнг 1994 йида Ватанига қайтиб
келагач, унинг шухрати янада ошиб кетди. Ҳатто Прези-
дент бўлармиш деган узуңкулоқ гаплар ҳам орадаб қолди.
Лекин, алмағачон машхуралик шохсупасини эгалаб бўлган
ёзувчи ижтимоий ҳаётдан узоқлашиб кетолмади. Бой-
лик, молу дунё кўзига кўринмай қолди. Бир мисол. Унинг
"Биринчи доирада" романи асосида ўн сериали телеви-
зион бадийий фильм яратилганлигидан хабарингиз бор.
Ана шу картина учун адибга 30 минг доллар олиншини
айтганида Сољеницин кўла силтаб кўла қолди. Бир вақт-
лар сарик чақата зор бўлган қувғинди ёзувчи миллионер
бўлишни хоҳамаганлиги ажабландиради ҳол. Бу — од-
дийлик, ҳақиқатгўйлик рамзи эмасми?

Александр Исаевич ҳатто ўлимига бир неча ой қо-
линида ҳам ўткир қаламини қўладан қўймади. "Аргу-
менты и факты" газетасида бутун саҳифани эгала-
ган бир неча мақолаларини ўқитганман. Уларда муа-
лиф келажақда Россия қандай бўлиши кераклиги ҳа-
қида дойиҳалар матни билан миллионлаб газетхон-
ларни таништириб боради. 2007 йида Германиянинг
"Шпигель" журналіта берган интервьюсида ҳам она
Россияси хусусида тўлиб-тўлиб, ўқсиб-ўқсиб сўзлай-
ди, юрати ачишиб сўзлайди, юрати ачишиб кетган-
лигидан катта раҳбарларни ҳам савалашдан тоймай-
ди, уларнинг аёб ўтирмай нораон сўзлари билан сий-
дайверган.

Табиийки, Сољенициннинг "Аргументы и факты"
газетасида босилган мақоласидан сўнг ёзувчилар, раҳ-
барлар, оади кишилар баҳсада фаол катнашиб, қуён-
чаллик билан сўз юритдилар.

Кўриниб турибдики, маҳорати юксак чўққиларга
чиққан уллу адиблардан кўра жасурали дунёни дар-
зига солган ёзувчиларнинг шухрати бекис бўлар экан
кўп ҳолларда.

Ахир, ҳақнинг юрагини забт этиш ҳам мислсиз
маҳорат эмасми? Бунга Сољенициннинг ҳаёти ва ижо-
ди яққол мисол. Россия Сољеницин сингари "ўжар",
олий раҳбарлар йўригидан бош тортган ижодкорларни
кўп кўрди. Яқиндагина, 1987 йида, яъни Александр
Исаевичдан 17 йил кейин Нобель мукофотини олиш
насиб этган Иосиф Бродскийни айтмайсизми? Бундан
агити ўн беш йил аввал, дунёдаги энг нуфузли муко-
фотни олгач, тўққиз йилдан сўнг қазо қилган Иосиф
Александрович оташин шеърлар битди, аммо бошқа
ижодкорлар каби социализмни кўкларга кўтаришни
ҳаётига ҳам келтирмади.

Россияликлардан бешинчи бўлиб Нобель мукофо-
тини олган шoir, ажойиб эсселар муаллифи Иосиф
Бродский ҳам Сољеницин каби Америкада яшашни
афзад билди, ўз юртига синади.

Сољенициндан оадин Нобель мукофотини олган
бошқа россиялик ижодкорлар — Иван Бунин, Борис

Пастернак, Бродский социалистик жамиятта эида юк-
сак бадий асарлари билан хақ қабдини забот эта ола-
дилар. Александр Исаевич бўлса бадий жихатдан
юкори савияда бўлмаса-да, совет воқелигини — ўзи
бевосята иштирок этган қабихликалари публицистик
руҳда жасуран билан ёритиб берганиги учун дунё-
нинг энг обрўли мукофотида сазовор бўлди.

Тўқсон йил умр кўрган Солженициннинг билим,
тафаккур даражаси бекиёс эди. Астаб-Ростов уни-
верситетини битирган адиб ҳатто Москва институти-
нинг тарих, филология факультетини ҳам туталашта
муваффақ бўлганлигини айтмайсизми?

"Улуғ рус адабиёти анъаналаридан озикланган маъ-
навий кучи учун" Нобель мукофотини олган адиб Тош-
кентдаги госпиталнинг шифокорлари мадади туфайли
рак касалигидан омон қолганди. Аммо юрак хуружи
дарди 2008 йил ёзида унинг изтироб ва таъшишларга
тўда ҳаётига нуқта қўйди.

Дунёдаги ҳар бир ёруғ фикрли ижодкор адибнинг
афсонавий ҳаёти, ҳақиқат руҳи билан сўриланган ижо-
дидан ибрат оласа арзийди.

МУНДАРИЖА

Юрагинда чўе борми? (ҳикоялар)

Хайронгу аола.....	4
Адам.....	12
Қайну.....	19

Истара ҳангомадари

Ўз хотинингизман, хўжайини!.....	26
Аморат туз солинг.....	28
Ўрғинай ёлғондан.....	28
Нисоматини дўстингиз.....	30
Онаси ўлиптими.....	31
Нурқолдан хотин.....	32
Абди Қўнғонбоев бригадасида.....	34
Полковник Абдуллаевман.....	35
Обрўли йўловчи.....	36
Адамнинг бошқа эди-ку?.....	37
Икки миллионлик кул.....	38
Анжир ейишга бормайсизми?.....	39
Ўри... жиянингиз-ку.....	40
Сўз эмас, ўқ экан.....	41

Бахт осмони

Эркак.....	44
Илоҳлар.....	61
Фол.....	70

Сўқмоқларнинг кашф этилиши

Жозеба.....	84
Сонинч.....	99

Буюклар ҳаётидан даҳҳалар

Фёдор Достоевский.....	112
Лисиний Шукшин.....	130
Афсона ва ва ҳақиқат.....	145

2. 2000. 12. 20.

Жован Хушбоқ

ТАҚДИР ҒАРОЙИБОТЛАРИ

Ҳикоялар, публицистик мақолалар, адабий ўйлар

Мухаррир: Тўқин Ҳайит

Рассом: И. Гаушко

Бадний муҳаррир: О. Фозилов

Техник муҳаррир: У. Ким

Мусахҳихлар: Ф. Норматов, Г. Азизова

Босишга рухсат этилди 21.12.2009. Қўроз формати 84 × 108 1/2.
Balka Uz гарнитурда офсет усулида босилди. Шартли босма
табони 8,4. Нашр табони 7,65. Тиражи 3000. Буюртма 09-300.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «O'zbekiston»
нашриёт-матбаа ижодий уйи. 100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.